

AZ AQUINCUMI POLGÁRVÁROS TŰZOLTÓSÁGÁNAK SZÉKHÁZA

(*Schola collegii centonariorum.*)

írta: NAGY LAJOS, Budapest.

I.

I. AZ ÉPÜLETMARADVÁNYOK LEIRÁSA.

Budapest Székesfőváros Elektromos Művei az 1930. év nyarán egy kisebb alállomást, ú. n. áramelosztó telepet építtetett az Aquincumi Múzeumtól délre a mezőőri lak (helyr. száma 19343) és a Schütz-vendéglő (helyr. száma 19358) között. A telek közvetlenül a Külső-Szentendrei-út jobboldalán kelet felé fekszik s helyrajzi száma 19341—19343. Az alapozási munkálatoknál csak a déli oldalon mentek le egészen a nyers agyagos rétegeig s itt 1-90 m mélyen egy nagyobb, rendesen megépített csatornára akadtak. A többi helyeken csak falnyomok jöttek elő és elszórva apróbb leletek. Ezek között volt több terra sigillata edény feneke mesterjelzéssel (DIVICATVS, MAR[TI]NVS, SEVERVS FECIT, VICTORINVS FE), reliefdíszes töredékek, pannoniai szürke és vörös edényrészletek benyomott díszítésekkel és egy kopott középbronz érem a Kr. u. I. század közepéről. Az 1930-ban beépített terület 1. képünkön —·—·—· vonallal van jelezve. Ez a kis áramelosztásra szolgáló épület egy már előre megtervezett nagyobb telepnek csak egy részlete volt. Az egész telep felépítése az 1931. évre maradt s reményünk volt, hogy e szerény leletek bővülni fognak, mivel területünk még a római polgárváros beépített területéhez tartozott. Fővárosunk Közművelődési (XI.) Ügyosztálya érintkezésbe is lépett az Elektromos Művekkel és az építési engedélyében felhívta a figyelmet a római emlékek védelmére, s kikötötte, hogy az Aquincumi Múzeum a kutatásokat zavartalanul folytathassa. Az új telep határát 1. képünkön ——— vonallal jelöltük. Ezen belül 4-90 m-re mentek le, mert szükség volt mély alapokra s jól szigetelő alsó rétegre. Ennek következtében nemcsak a római nyomok kerültek elő, hanem azoknál még mélyebbre is lehatoltak. Nem maradt tehát semmi feltáratlanul. A felső termőréteg, mely a római maradványok felett, azok elpusztulása után, tehát kb. 1600 év alatt fokozatosan nőtt, leleteket egy pár egészen új cseréptöredéken, üvegmaradványon s egy XVI—XVII. századi szürke, keményre égetett edény töredékén kívül nem tartalmazott. Az utóbbi darabon egy benyomott keresztbélyeget találunk, mely ezeknek az edényeknek gyakori jele (2. kép).¹

¹ V. ö. Hampel—Haupolter, Rejtélyes bélyegű cserépedények. Arch. Ért. 25 (1905), 318—330 l. (hazai leletek irodalmával); Balogh A., Az esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről.

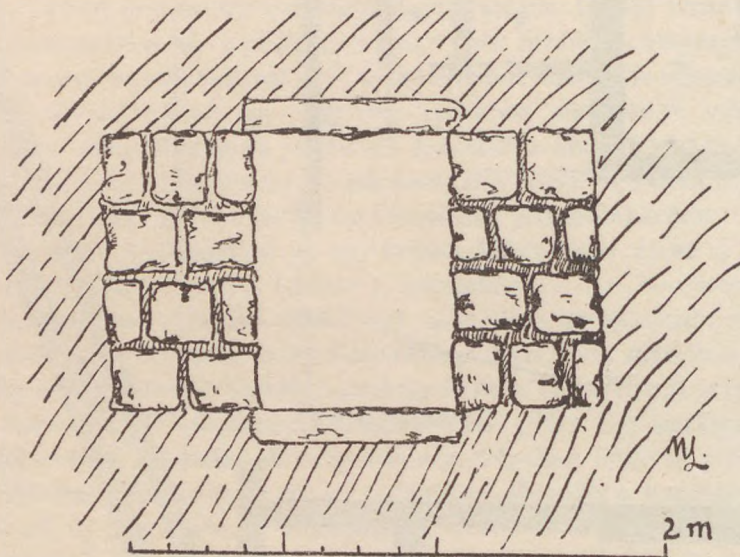
Az új termőföld után a római kultúrréteg jelentkezett. A római falak összefüggő épületrészek maradványai voltak (1. kép). A nyugati oldalon előkerült egy római út maradványa (A). Keletről az I—III. jelzetű helyiségek határolják, nyugati vége a Külső-Szentendrei-út felé még földben van. Felső részén nagyméretű lapos mészkőlapok fedik,

2. kép. Keresztbélyeges középkori edény pereme.

melyeknek szabályos keretük nincsen. A kőlapok alatt az úttest alapozását találjuk, melyet szabálytalan kisebb-nagyobb mészkődarabokból állítottak elő, úgy azonban, hogy az úttest közepe felé az alapozás mélyebb. Ezt az utat még a római uralom megszűnte után is sokáig használták. A felette levő réteg fokozatosan emelkedett, a mai Külső-Szentendrei-út legalább is a közeleső helyeken csak egy pár századdal ezelőtt

foglalhatta el a mai helyét, mikor már az újabkori termőréteg a mai magasságát elérte, s az út azóta a folytatólagos javítások következtében csak egy félméteres növekedésre tett szert.² Az út fedőköveit csak részben találtuk meg. A nagyobb fedőlaponkat az alapo-

3. kép. A római csatorna keresztmetszete.

Arch. Ért. 41 (1927), 216—217 l. — Ezeknek a hazánkban nagy számban található keresztbélyeges edényeknek legújabbán Höllrigl József szentelt egy nagyobb tanulmányt, mely az Arch. Ért.-ben megjelent korábbi cikkének folytatása (Árpád-kori keramikánk. I. Fenékbélyeges edények. Arch. Ért. 44 (1930), 142—169 l.). Ezen stílusú, anyagú és bélyeges edények vagy töredékeik az újabb fővárosi ásásoknál nagy számban kerültek elő (Tabán, Piarista-telek, Óbuda, Békásmegyer stb.). Leletkörülményeik nyomán koruk pontosan megállapítható.

² Mikor 1931. novemberében a Külső Szentendrei-úton a rommező előtt a vízvezetéki csöveket fektették le s elérték a római beépített városrész területét, az út alatt egyes helyeken a római falak 40—50 cm-re jelentkeztek és a falak felett már ennek az újabb útnak a kőberakásos alapjait találtuk, anélkül, hogy közbeeső termőréteg előfordult volna.

zás felső rétegével később újból felhasználták, egy részük mint az út nyugati részén haladó aquaeductus (vízvezeték) is, az óbudai építkezéseknek, vagy a XVIII. századi út alapozásának szolgált könnyen hozzáférhető kőbányájául. Bél Mátyás a XVIII. sz. első évtizedeiben a romokat tetemes magasságban észlelte.

A római út alatt egy csatorna is előkerült (C). Keleti irányban gyengén lejtett s az út felszíne alatt körülbelül 0·30 m-re jelentkezett. A csatornának a folytatása, mint fentebb is jeleztük, már az 1930. évi építkezéseknél is előkerült. 1941-ben Nagy Tibor ezen csatorna további folytatását is megtalálta. A csatorna alját szabályos téglalapalakú faragott mészkőlapok képezték. Az oldalfalak szélessége 0·48 m s szabálytalanul faragott, négy sorból álló, jó habarcsos falazatból állott. Az oldalfalak magassága 0·90 m, míg a csatorna szélessége 0·65 m volt. A befedésre lapos, faragott mészkőlapokat használtak. A csatorna keresztmetszetét a 3. képünk tünteti fel. A csatorna teljes feltárt hosszában épen került elő. Rendeltetésére nézve hasonló lehetett azzal a hasonló felépítésű csatornával, amely a Thalbot-Centrále oszlopainak alapásásakor a Kreml-malomtól délkeletre került elő, s iránya is egyező volt (XXXVII. t. 3.).³ Foerk Ernő is megállapította, hogy a vízvezeték vizét több helyen vezették el a polgári városrész felé s fel is tárt egy ilyen csatornához szolgáló részletet.⁴ 1931-ben még nem tudtuk, hogy ez a csatorna hova vezet, 1941-ben azonban megállapítható volt, hogy egy nagy középületet látott el vízzel.

A csatornától délre az út folytatódott egy nagy falig (B), amely nagyméretű faragott mészkőhasábokból s erős habarcsból készült. Ez a fal 1·60—1·70 m vastagságban került elő, de egyrésze még a földben maradt. Iránya nyugat-keleti volt s összeesik azzal a fallal, melyet Torma Károly az aquincumi castrum déli falául jelölt ki, de Kuzsinszky ebben csak a polgári városrészt körülvevő városfalat látta.⁵ Korai időre utaló jól megmunkált nagy mészkőtömbökből építették fel. Szétszedése nagy munkát adott a munkásoknak, mert robbantani nem lehetett, mint pl. az ószőnyi római táborban vagy Sopronban.

Az úttól keletre falak kerültek elő. Egy az észak-déli irányból kissé délnyugatra elhajló fal három helyiség határa (I—III). Ez a fal mészkövekből épült *opus incertum* technikát mutatott, csak az I. számú helyiségnél fordult elő két hatalmasabb kőhasáb. Az I. számú helyiség teljes hosszában feltárható nem volt, az északi fala nem került elő, megmaradt hosszúsága 5·40 m, belső szélessége 3·15 m, a keleti határolófala 0·85 m széles. A helyiség közepén két mészkőtalapzat fordul elő, amelyek felső lapjain egy köralakú bemélyedést látunk. Ebből a helyiségből egy 0·90 m széles ajtó vezetett át a II. számú helyiségbe, amelynek hossza 4·30 m, a választófal 0·75 m vastag volt. A II. helyi-

³ 1925. nov. 15-én került elő. Az oldalfalak vastagsága 0·50—0·60 m, a csatorna belső mélysége 0·55 m. Tetejét hatalmas mészkőlapok képezték. Az iránya arra mutat, hogy ahhoz a közfürdőhöz vezette el az aquaeductus vizét, melyet még Torma Károly ásott fel és Kuzsinszky Bálint ismertetett a *Budapest Régiségei* 2 (1899), 121 s. köv. lapjain. Az általános nagy aquincumi térképen XXVII. számmal jelölve. V. ö. Kuzsinszky, Aquincum. Kül. lenyomat a Budapest Műemlékei c. műből, térképmelléklet. — Ugyanaz az összes idegennyelvű katalógusokban is megjelent, melyeket a Főváros egyesítésének jubileumára adtak ki.

⁴ Foerk Ernő, Az óbudai aquaeductus. Bud. Rég. 10 (1923), 41 l. 3, 4, 5-ábrák.

⁵ V. ö. Kuzsinszky, Bud. Rég. 2 (1890), 78 l.; Arch. Ért. 17 (1897), 395—405 l. Ez a fal, bár csak nyomokban, előkerült 1941-ben is.

ségben is két talapzatot találtunk, egyezőket az I. helyiség darabjaival. A II. helyiségből nem vezetett át ajtó a III. helyiségbe, vagy legalább is ilyennek nyomára nem akadtunk. Különbben ez volt a legkisebbik, hossza mindössze 3·20 m. A nyugati határoló falnak itt lekerekített sarka volt. Ennek a három helyiségnek a rendeltetése akkor világos, ha a pap-földi nagy ásatások térképével hozzuk összhangba.

A mostan feltárt útrészlet folytatása annak a nagy római útnak, mely az Aquincumi Múzeum kapujánál kezdődik s délre halad a nagy fürdő és a macellum mellett.⁶ Az út nyugati oldalán bolthelyiségek sorakoznak egymás mellé,⁷ ez folytatódhatott az általunk felásott B falig. Az út keleti oldalán a macellumtól délre egy fazekastelep került elő, s tőle délre házakat találtunk az útkaparó házig. De ezek a házak nem terjeszkedtek egészen a római útig, hanem előttük még árkádszerű térség volt. Ez utóbbiak folytatásai a mi I—III. jelzetű helyiségeink; bennük a nyugati oldal boltjaival hasonló rendeltetésű helyiségeket ismerünk fel.

Az I. számú helyiség díszítéséhez tartozhatott az a nagy oszlopfő, melyet a nyugati fal mellett a római úton találtunk (XXXVII. t. 1.). Az oszlopfő csonka, teljesen csak az egyik sarka maradt meg. Magassága 44 cm, egy-egy oldala fent 60 cm széles volt. Alsó részén 8 kis kétágú levélből 8 nagyobb nő ki, ez utóbbinak találkozásainál egy-egy kétoldalra elágazó virágkehely kezdődik, melyek végei a sarkoknál kifelé találkoznak, az oszlopfő felső lapjainál pedig a középben befelé hajolva érnek össze és alkotják a felső, ívben behajló éleket. Oszlopunk csak méreteinél fogva figyelemreméltó, egyébként a provinciális római oszlopfők általánosan elterjedt azon csoportjába tartozik, melynek sok képviselője van Aquincumon kívül is tartományunkban. Behatóbban foglalkozott vele az összes aquincumi oszlopfők tárgyalásával kapcsolatban dr. Gosztonyi Gyula,⁸ s sikerült egy helyi műhelystílust is megállapítania.

Az I—III. számú helyiségektől keletre egy összetartozó épület több helyisége került elő. A IV. számú volt az udvar, amelynek bejárója a déli oldalon keresendő. Itt ugyanis a III. helyiség déli fala tovább futott keleti irányban. Követnünk nem lehetett mert kívül esett a földmunkák határán. Azonban ezzel a fallal párhuzamosan, de valamivel északra egy határoló fal került elő, amelynek kapcsolatban kellett állani a III. helyiség továbbhaladó keleti irányú falával, erre a helyre tehető az udvar bejárója. Az udvar szélessége 13·10 m, hossza é-d-i irányban 11·75 m. Északkeleti sarkában egy beépített helyiség van, az V. számú, melynek belvilága 4·20 × 3·85 m. Nem utólag beépített helyiséggel állunk szemben, mert a falazás és a szoba padozatának szintje egyező a VI. számú szobáéval. Az V. sz. helyiség alsó rétegében, mely a III. század közepe előtti időkből való, terra szigillata edényeken kívül egy mészkőből faragott kerek kis szobor torzóját találtuk, mely Minerva fejnélküli mellképét mutatja (XXXVII. t. 2.).⁹

Az V. számú helyiségtől délre két kisebb helyiséget is találtunk az udvarban (a, b), amelyeket az udvar keleti falához építettek utólagosan. Ezen kis helyiségek falanyaga vályogból vert s így ezek az épülettömböt elpusztító tűzvészkor vörösre égtek ki.

⁶ V. ö. Bud. Rég. 6 (1899), 22 l. — Az ásatások térképén C-utcának van jelezve.

⁷ Képük u. o. 25 l. — Az ásatások térképén XV. számmal jelezve.

⁸ v. ö. Gosztonyi Gyula, cikkét Laureae Aquincensies, II. 244 skr.

⁹ Ismertette már Kuzsinszky, Bud. Rég. XII. (1937), 115 l. 41 kép.

A helyiségek istállók lehettek, az egyikben egy kis vaskolomp, vasszegek és kocsihoz tartozó részek kerültek elő. Az udvar feltárásakor sem hiányoztak leletek. A déli fal mellett egy antefixum, a ház homlokzatát díszítő alakos dísz töredéke hevert, mely nem lehetetlen, hogy a kapu felső részét díszítette (XXXVIII. t. 1.). Hiányzik a felső része és a hátsó, kiálló, üreges oldala, melynél fogva felerősítették. Csonka állapotában magassága 19 cm. Az antefixumok kedvelt díszét, egy tragikus maszkot ábrázol, magas hajdísszel (ὄγκος) melyet apotropaikus jelentőséggel ruháztak fel.¹⁰ Ezen a helyen az udvarból került elő több terra szigilláta edény is, köztük egy pár korai délgalliai gyárból származó termék és több érem. Az udvart többször töltötték fel s a délgalliai terra szigilláták és a pannóniai szürke edények még a legalsó rétegből származnak. Itt, valamint a X. helyiség legalsó rétegében találtuk meg a legkorábbi nyomokat, amelyek e terület római megszállására mutathatnak reá.

A VI. számú helyiség belvilágának méretei 4.70×3.40 m. A déli fala $0.65-0.75$ m széles s az I. sz. helyiségtől indult ki, a másik három falának szélessége $0.55-0.65$ m közt váltakozott. Nyugati oldalán volt a bejárója, a mészkőből faragott küszöbköve még a helyén állott. A küszöbkőtől számítva a falak kb. $0.60-0.80$ m magasságban maradtak meg. A falazás *opus incertum*, a szoba belső falai festve voltak. A vakolat vastagsága 3.3 és 4.8 cm között váltakozik, a fal felőli része durvább, a festés egy 2.5 mm vastag, fehér, finomabb rétegre jött, de egyes töredékeken megfigyelhető volt egy összekötő, finomabb, 0.7 cm vastag, finom téglaporrall kevert vöröses színű középréteg is. A színezés egyszerű. Van vörös mező, amelyet fehér sáv keretez; fehér mező, melyet a sötétvörös résztől világosvörös sáv választ el; sárga mező, melyet fehér vonalak osztanak fel s az egyik fehér sáv után a zöld színezés egy újabb sávra enged következtetni. Alakos vagy növényi ábrázolásnak nyoma sincsen. A sík dekorációtól való eltérést egyedül a márványberakás festéssel való utánzása képviseli. Vörös sávokkal szegélyezett fehér mezőben a márványt szabad kézzel húzott vörös színű erezzel igyekeztek utánozni. Ez a dekoráció egyike a leggyakrabban előforduló díszítéseknek s a II., ú. n. inkusztációs stílus továbbélése, amely Keleten az I., ú. n. pompeji stílust váltotta fel s ott uralkodó is maradt. Kelettől befolyásolva terjedt el az európai tartományokban is.¹¹

A VI. számú helyiségünk alá volt pincézve s a VII. számú volt a pince előrésze vagy lejárója. A lejáró hossza 3.40 m, szélessége 1.60 m. A küszöbkő, mely a VI. helyiség bejáróját jelzi, képezte egyúttal a pince ajtajának felső lezárását is. A pinceajtó keretét mészkőből faragták ki. A küszöbkő hossza 1.50 m, szélessége 0.58 m. A magasabban hagyott kereten belül (1.00 m) a két nyugati sarkába egy-egy köralakú lyukat faragtak be (átm. 0.75 m), melyekben az ajtó csapjai forogtak, ugyanígy volt kifaragva a VI. sz. helyiség küszöbkövének alsó része is. A pince küszöbkövének két oldalára helyezték rá az 1.73 m magas, 0.59 m széles és 0.24 m magas mészkő oldallapokat, melyek a felső lezárást tartották (XXXVIII. t. 2.). Maga az ajtó fából készült s vaslemezek díszítették.

¹⁰ Lelt. száma 1931. 7, 177. — A maszkok gyakori használatára és jelentőségére nézve v. ö. Bieber, Maske címszó a PW, RE. 28 HB. (1930), 2070 ff. — Kuzsinszky, Bud. Rég. 11 (1932), 321 l.

¹¹ V. ö. Pagenstecher, Alexandrinische Studien. Sitzber. Heid. Akad. Wiss. Philos.-hist. Kl. 1917. 12 Abh. 20 ff; Nagy, Die römisch-pannonische dekorative Malerei. Römische Mitteilungen 41 (1926), 79—131 l. Ezzel a stílussal a 112 s köv. oldalakon foglalkozom, ugyanott adom az irodalmat is.

Ezek a részek rossz állapotban, töredékesen maradtak meg a lejáróban, de fogalmat adnak egy pinceajtó kinézéséről. Ez nem különbözött semmiben sem egy rendes antik ajtótól. (Az antik ajtók helyreállítására v. ö. *Diehl*, *Die antike Technik* c. művének megfelelő fejezetét.) A küszöbök baloldalán lévő kerek lyuk, melynek megfelelő másik a fedőkőlap, illetve a VI. helyiség küszöbkövének alsó részén is volt, szolgált az ajtó sarkainak befogadására. A küszöbök másik kerek lyuka valószínűleg az ajtó betámasztására szolgált. Az ajtó fából volt, mely teljesen elégett. A négy sarkában öntöttvas díszítése volt. Ezek négyszögű lemezek 15×15 cm méretben, közepükön egy-egy köralakú gyűrű állott ki, melyeknek közepén, valamint a négy sarokban egy-egy bronzfejű szegdíszítés állott ki. Ez a bronzszeg azonos azokkal a darabokkal, amelyek a faládika-vereteken is szerepelni szoktak. Az ajtó közepére egy bronzlapot szegeztek be, átmérője 5 cm, díszítése a középpontja körül két koncentrikus kör. Középpontjában egy vasból való horgos szeg állott ki, amelyen egy 0.5 m átmérőjű vaskarika függött. Az ajtó jobboldalán közepén volt elhelyezve a zár, melynek kifelé néző zárlapja bronzlemezekből állott. Megmaradt a zár vas tolóretesze is, amelynek belső két ága bronzlemez (XLII. t. 4.).

A lejáró helyiségben (VII) a lépcsők nyomait nem találtuk meg. Nem lehetett kőlapokból készült lejárója, minőt egy bregenzi pincénél láthatunk.¹² Ha ezeket ki is szedték nyomuk a fal két oldalán visszamaradt, mint azt egy cambodunumi ház pincéjénél tapasztalták.¹³ Így csak külön fából készült lépcsőlejárót használhattak. Ilyen lejárátú pincét az ásátások területén a macellum melletti fazekastelepen is találtunk. A pincének nem volt szellőző ablaka, de feltűnő volt, hogy mind a pincében, mind a pincegátdorban két sorban a falazásnál egyes befalazandó kövek helyét üresen hagyták és utólag sem tömték be kődarabokkal vagy vakolattal. Ilyen eset előfordult a papföldi ásátásoknál is, egy díszesebb magánház azon termében, mely fölé emelet épült.¹⁴ Nem szolgáltak ezek tehát más célra, mint hogy az építési állványok tartógerendáit ide behe-lyezzék. A pince padlója erősen ledöngölt föld volt. Semmi nyomát nem találtuk, hogy a pincében esetleg felgyülemelő nedvesség eltávolításáról gondoskodtak volna csatornával,¹⁵ hogy az ott elhelyezett értékesebb anyagot elsősorban élelmezési cikkekre gondolkunk, ezáltal védjék.

Pincénk nem volt beboltozva,¹⁶ befedését keresztbe menő gerendákon nyugvó s a felső helyiség padozatát képező famennyezet alkotta. A pincegátdor magassága 1.80 m volt, magáé a pincéé ennél valamivel magasabb, mert a szoba padozatát tartó gerendák a felső helyiség küszöbkövével voltak egy magasságban. A pince a hozzá tartozó előtérrel

¹² V. ö. *J. Jacobs*, *Jahrbuch für Altertumskunde* 6 (1912), 182 l. VI—VII. táblák.

¹³ *Reinecke*, *Germania* XIII (1929), 152. l. 3 kép.

¹⁴ *Kuzsinszky*, *Bud. Rég.* I (1889), 129. l. Sok hasonló példával találkoztunk ásátásaink folyamán.

¹⁵ Ilyen intézkedésekre szép és tanulságos példát a „Hünburg“ bei Seulburg mellett feltárt magánvilla pincéje mutatta. *Saalburg Jahrbuch* VII (1930), 100 ff, 41—43 képek.

¹⁶ Pannoniában kevés olyan római épület maradt fenn, amelyekben pincét is lehetett volna találni. Egy boltozott pincét ismertetett *Kuzsinszky*, melyet Csopakon találtak. (A Balaton környékének archaeológiája. 1920, 173—174 l., 210—212 ábrák.) — Az Aquincumi Múzeum közelében 1930-ban tártam fel egy pincehelyiséget, mely eredetileg egy fazekasműhelyhez tartozott. Újabbban is került elő a közelben több pince. Igen jellemző volt a Vihar-utcában feltárt épület pincéje is, melyet később ókeresztény kultikus célokra használtak fel. V. ö. *Nagy L.*, *Arch. Ért.* 1941, XXXIX tábla.

az építkezés első szakaszából való. Az épület, melynek már régebben állania kellett, mint azt az alsó rétegből való leletek is bizonyítják, leégett. Az égésnél a szoba padlója a gerendákkal együtt leszakadt s a pincébe zuhant. Itt a gerendák elszenesedett maradványait meg is találtuk. Ezek alatt egy pár vasszeget, vastárgyakat s cserépedények töredékeit találtuk. Ez utóbbiak közt csak egy kis terra sigillata volt, díszítése függőleges vonal, felsőrészén csillag (*Ludowici V*, 379 l.), majd indadíszítés egy elágazó szőlőfürt maradványával, melyek a rheinzaberni Firmus műhelyére vallanak. A durvább edények között képviselve volt a pannóniai vörös edényfajta, a konyhahasználatra szolgáló fekete, szemcsésanyagú edények több válfaja, amforák, nagy gabona- vagy olajtartó edények töredékei és kihajlóperemű dörzsölőtál maradványa. Találtunk két mécses-töredéket is, melyek a firmalámpák csoportjába tartoznak, a nélkül azonban, hogy a fené-
 kükön levő mesterjelzések megmaradtak volna. Egy palakóból való nagyobb fenőkö sem hiányzott. Mindezeknél nagyobb jelentőségű tárgy, egy orgona bronzalkatrészeinek a maradványa, mely azonban nem a pince alsó részében, hanem a mennyezetet tartó gerendák szenesedett maradványai felett maradt meg. Akkor esett le a pincébe a felső helyiségből, mikor az épületet tűzvész pusztította el s az égő padozat magával rántotta a helyiség berendezését is. Az orgona feliratos bronztáblája beszámolt arról, hogy G. Iul. Viatorinus, az aquincumi colonia decurioja, aedilicusa s a collegium centonariorum praefectusa ezt a *hydrát* Modestus és Probus consulsága idején (Kr. u. 228) készítette (XLI. t. 2.). Ez a tárgy adja meg a terminus postquem-et vagyis azt az időpontot, mely után történhetett a tűzvész. Az apróbb leletek, cserepek és más tárgyak együttevén a III. század közepére helyezik a pusztulást. Az orgona nem maradt meg teljes, ép állapotában. Elsősorban a tűzvész okozta ezt, de hozzájárult az a hatalmas téglá-, cserép- és törmelékréteg, amely a tűzvészkor ugyancsak a pincébe zúdult. Feltűnő volt, hogy a törmelék felső részében egy rétegben peremes nagy téglák (*tegulae*) töredékei heverték, melyek a felső helyiség tetőzetének fedésére szolgáltak. Köztük bélyeges darab nem fordult elő. Ugyancsak ilyen égésréteg borította a pincegádort is. Legalul volt a fentebb említett pinceajtó vasalásmaradványa, a tolózár retesze, nem messze találtunk egy szép kis bronzot, mely Cerberust ábrázolta és egy nagy kétlángú bronzmécses.

A pince és előterének gondos kitisztításakor azonnal megállapítható volt, hogy az égés után ezt a két helyiséget többé nem bántották. Lehet, hogy az épület újabb felépítése nem történt azonnal a tűzvész után s így megfeledeztek a pincéről. Az sincsen kizárva, hogy szándékosan nem hozták használható állapotba. Mi ennek azonban csak örülhetünk, mert így maradt ránk a római kor egyetlen nagyobb orgonája. A tűzvész mindenesetre kiterjedt az egész épületre. Az ásatáskor fel is tűnt két réteg, amelyek ezzel a tűzvésszel voltak kapcsolatban. Azonban több helyiségben, így a IV. számú udvarban, a VIII., IX., X. számú helyiségekben még egy alsóbb réteg is van, melyből a korai tárgyak származnak. A III. század közepén történt tűzvész után a VI., VII. számú helyiségek alsó rétegei betemetve maradtak, a VI. helyiséget korábbi nagyságában hagyták meg, ellenben a VII. számú pincéből egy nagyobb helyiséget építettek fel, az északi fal betemetve maradt. Hogy erre, azaz észak felé az újabb helyiségek hogyan alakultak ki, nem tudhatjuk, mert már kívül estek az építkezés területén, a mezőőri lak udvarában.

A VIII. és IX. helyiség összetartozott. A VIII. helyiség nyugati fala külön épült közvetlen az udvar és az V. helyiség keleti falához. Hossza 7-10, szélessége 4 m.

Mészkből faragott küszöbkő jelzi az ajtó helyét (hossza 1.35 m), mely átvezetett a IX. számú szobába. Ez északon hozzáépült a VI. helyiséghez, míg nyugati oldalon a VIII. helyiség fala 2.10 m hosszúságban folytatódott. A helyiség belvilága $5.65 \times 4 - 4.70$ m. A két helyiség legalsó rétegében zománcos korong és egy provinciális fibula, több korai terra szigilláta (dél-galliai és lezouxi) is előkerült, melyek e réteg korát meghatározzák. A második rétegből, mely a III. század közepeit tűzvészig tart, több rheinzaberni és westerndorfi szigilláta került elő. E két helyiségtől északra is voltak még helyiségek, de a közelebbi kapcsolatot megállapítani nem sikerült.

A X. számú helyiségnek a déli falát nem találtuk meg. A terem feltárt hossza 11.70 m, szélessége 4.15 m. Nyugati oldalán hozzáépült a VIII. és IX. helyiségekhez. Északi és keleti falának szélessége 0.50 m. A terem nyugati oldalán megmaradt négy homokkőből faragott pillértalapat, közepükön egy-egy kerek lyuk foglal helyet. Köztük a terem nyugati falából egy 0.70 m magas, falazott, talpazatszerű építmény áll ki. A helyiség padozatát egykor téglaporról kevert habarcs (ú. n. római terrazzo) alkotta, mely azonban csak a déli részen maradt meg. Ennek a helyiségnek szintje alacsonyabb volt, mint a VIII., IX. számú helyiségekéi. Kérdés az is, hogy egykor összetartoztak-e? Nagyon lehetséges azonban, hogy összejövetelre szolgáló helyiség volt. A X. helyiség terrazzo padozata alatt is kerültek elő cserepek és díszesebb edények töredékei. Innen való egy kopott középbronz érem Augustus balránéző fejével és két pannoniai szürke terra szigilláta-utánpótlás benyomott díszítéssel. A XI. számú helyiségből csak az északi és a déli fal kis része tárult fel, melyek csak a hosszúságát mutatják (9.48 m). Ezekről a helyiségektől délre is kellett még helyiségeknek lenni, egyes faltöredékek kerültek elő az 1930. évi építkezések alkalmával is (XII.). Keletre az épületünk folytatását más épületekkel egyetemben Nagy Tibor 1941-ben tárta fel.

A felásott területen előkerült falak nem egy zárt épület maradványai. Előbb említettük, hogy az I–III. számú helyiségek a római út keleti oldalán húzódó bolt-helyiségek utolsói. Ezeket a helyiségeket a tűzoltóság is igénybe vehette. Nem találtunk a feltáráskor bennük olyan leleteket, melyek kereskedelmi rendeltetésükkel lettek volna kapcsolatba hozhatók. Így utalhatok a macellum helyiségeiben és az északi bolthelyiségekben talált kőszíjakra és az egyik nyugati terra szigillátát árusító üzlet depothagyatékára.¹⁷ A IV–X. számú helyiségek összetartoztak. Meg van az udvaruk is (IV.), melyek köré a szobák sorakoztak. Hogy milyen rendeltetésű volt ez az épület, arról beszámol a VI. számú helyiség pincéjében talált orgona felirata. Az orgonát G. Julius Viatorinus, a collegium centonariorum praefectusa ajándékozta collégiumának Kr. u. 228-ban. Az orgona a collegium egyik kisebb helyiségében állott. A collegium centonariorum a polgárváros tűzbiztonságára ügyelt fel, tűzoltóegyesület volt. Az ilyen rendeltetésű collegiumoknak nagyobb épületre volt szükségük, állandó őrseget tartottak s a helyiségükből vonultak ki a tűzesetekhez. Itt tartották összejöveteleiket és havonta egyszer ivással összekötött bőséges lakomájukat. A nagy udvar és a benne talált istálló (a, b) is emellett szólnak. Az épület helye is legalkalmasabb volt számukra. Közvetlenül a nagy római út mellett feküdt, amely a polgárvárost észak-déli irányban szelte át s betorkollott az Aquincumi Múzeum bejáratánál a nyugat-keleti irányban haladó másik főútra. Az

¹⁷ V. ö. Juhász Györgyi, A brigetioi terra szigilláták; u. az, Arch. Ért. 49, 1936, 33 sk. 1.

udvarból a kocsikkal és a felszerelésekkel a boltsorok (I—III.) mellett azonnal kiértek a főútvonalra. Az épülettől délre húzódott a városfal (B), s ahol ezt az út érintette, volt a város déli kapuja. Ezt ezideig még nem találtuk meg. De nem nézhetett ki másképen, mint az a Dunapentelén előkerült terrakotta kapuminta, amelynek felirata (*H*)ilarus fecit porta(m) fel(iciter)¹⁸ (XXXIX. t.). A modellt készítő fazekas, Hilarus Aquincumban dolgozott abban a fazekasnegyedben, amely az óbudai gázgyár és a Duna között terült el.¹⁹ Nagyon sok ilyen toronyminta került elő Aquincumban, elsősorban a fazekasműhelyekben. Én azt gondolom, hogy Hilarus Dunapentelére, a római Intercisába elkerült terrakottájához a mintaképet a gyára közelében levő aquincumi városkapuk valamelyike szolgáltatta. Ez lehetett a déli kapu is. A minta két oldalt toronnyal védett hármast átjárójú kaput ábrázol. Az aquincumi collegium centonariorum, a tűzoltóegyesület ezekben a tornyokban őrséget is felállíthatott, hogy a tüzet figyeljék s jelzést adjanak le a szomszédos székházukba. Hilarus modellje a Kr. u. II. század második felében készült.²⁰ Az aquincumi polgárváros fala a tornyokkal és kapukkal csak a II. század elején épült fel Hadrianus uralma alatt. Ezen kormegállapítást újabb kutatásaink is megerősítették. A város északi falát részben feltártuk s olyan befelénéző négyszögű tornyokat találtunk benne, amilyenek csak a Kr. u. II. századra utalnak. Megfigyeléseinket már felhasználta Kuzsinszky, Aquincum Ausgrabungen 1934.

Ami az épület korát illeti, arra nézve a rétegek és leletek adnak felvilágosítást. Ez a terület már az I. század végén is lakott volt, mielőtt a városfal megépült volna. A VI. számú udvarban a legalsó rétegben talált korai délgalliai terra szigilláták s a X. számú helyiség padozata alatt talált pannoniai benyomott díszű edénymaradványok még az első építkezés *terminus postquem*-ét adják. Az épület, a *collegium centonariorum* székháza, *schola*, a II. század közepe után épülhetett. A VIII. és IX. számú helyiségekben is volt egy alsó réteg, melynek anyaga kb. Kr. u. 180-ig megy. Végleges formát az épület akkor kaphatott, mikor a polgárvárosban a *collegium centonariorum* Kr. u. 150—160 közt megkezdte önálló működését. A III. század közepén történt tűzvész hozott némi változást az épületben. A VI. számú helyiség pincéjét a pincegáddal nem takarították ki, hanem a lejárót megnagyobbították. Hogy mikor építhették újra fel, illetve tüntették el a tűzvész nyomait, nem tudjuk. A felső rétegből kevés lelet került ki s ezek sem korhatározók. A falakat mindenesetre újból vakolták és az egyes szobákat ki is festették. Az épület pusztulása, elhagyása összeesik a polgárváros pusztulásával. De hogy ekkor nem tűzvész volt az elhagyás oka, azt bizonyítja, hogy a felső részen égési nyomok nem voltak észlelhetők. Az aquincumi polgárvárost a Keletről jövő új hódítók nem égették fel. Az adrianopolisi szerencsétlen kimenetelű ütközet (378 Kr. u.) után az előnyomuló gótok elől a polgári lakosság bemenekült vagy visszahúzódott a tábor védett falai mögé. A polgárváros *deserta Romanorum* lett. A középkor folyamán is ez

¹⁸ Drexel, Két antik épületminta Dunapenteléről. — Engelmann, Az intercisai épületminta Arch. Ért. 28 (1908). 24—37 l.; Röm-germ. Korrespondenzblatt 1 (1908), 41 ff.; Paulovics, A dunapentelei római telep (Intercisa). Archaeologia Hungarica II. 25 l., 7 kép.

¹⁹ Kuzsinszky, A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Bud. Rég. 11 (1932), 318—319 l.

²⁰ Drexel későkorinak veszi a Diocletianustól kezdődő későrómai erődépítményekkel hozza kapcsolatba. Későrómai városkaput lát benne Schultze is (Die römische Stadttore. Bonn. Jahrb. 118 (1909).

elhagyott terület volt, nem építkeztek ide, sőt a területet nem is művelték törmelékes volta miatt. Csak a legfelső új humuszképződményben találtunk a mult század elejétől számítható cserepeket, pénzdarabokat és elszórt szemétmaradványt. Ez a terület *Papföld* név alatt volt korábban ismeretes. Az óbudai plébánia művelte volna mint a fővárostól neki juttatott területet. De nem termett rajta semmi. Örült is nagyon, mikor a mult század 70-es éveiben a főváros elcserélte egy más területtel.

A polgárváros tűzoltóságának laktanyája (*schola*) alaprajzában nem tüntet fel jellegzetes vonásokat. Egy kis provinciális városban a tűzbiztonság ellátása közszolgáltatás volt. Mesteremberek társulataira, a collegiumokra hárult ez a feladat, amelynek ellenértéke fejében *immunitást* élveztek, fel voltak mentve egyes adóterhek viselésétől s társadalmilag előnyösebb helyzetbe kerültek.

Épületünk rendeltetését nem tudtuk volna helyesen megállapítani, ha nem került volna elő a VI. számú helyiség alatti pincéből az orgona maradványa feliratos bronz-táblájával. Ezt a ritka leletet szem előtt tartva, már nem fér kétség az épület rendeltetéséhez. Helye is a legjobban volt megválasztva, hogy a szolgálatot tartó tűzoltóknak beosztott collegiumi tagok, mesteremberek, veteránusok megfeleljenek kötelezettségeiknek. A VI. számú helyiség egy kiemelkedőbb helyen fekszik s minden bizonnyal volt egy magasabb felépítménye, ahol állandó őrség tartózkodott. Ez az őrség érintkezésben állt a polgárváros déli kaputornyáiban tartózkodó, s az aedilis alá beosztott személyezettel. Áttekinthette a kis polgárváros egész területét s riadót fuvatott, ha tűz fordult elő. Ez pedig igen gyakori eset lehetett. A kutatások, ásatások igen sok esetben figyeltek meg égési rétegeket. A tűzvész okozta károk igen nagyméretűek lehettek. Ez magyarázza meg a római kultúrrétegek nagy számát. A Raktár-utcai városi házak előtt öt kultúrréteget találtunk. Egy-egy tűzvész után a romokat elegyenlítették s új épületeket emeltek az üszkös romok fölé.

Tűzoltókaszárnnyát keveset ismerünk. A római, pompeji és egy-két provinciális építmény, melyek tűzoltóság befogadására szolgáltak, nem mutatnak egységes alaprajzot. Aquincumban legutóbb a tábori kórház volt az az egyetlen épület, mely alaprajzában azonnal elárulta rendeltetését. Természetesen nem jönnek itt tekintetbe a fürdők, templomok, táborépületek stb.

Az ásatások alkalmával nem kerültek elő olyan leletek sem, amelyek a tűzoltás szolgálatában állottak volna. Ilyeneket nagyon ritkán találtak, legutóbb Trier mellett került elő egy vízszivattyú maradványa. A tűzoltóság felszerelését, technikai eljárásukat elsősorban az antik írók műveiből ismerjük.

II.

AZ AQUINCUMI POLGÁRVÁROS TŰZOLTÓSÁGA.

A feliratos emlékeink között igen gyakran találkoztunk olyanokkal, amelyek a tűzoltóságtól nem választhatók széjjel.

Kaszárnnyánkban állomásozott a *collegium centonariorum*. Nevüket a tagok között előforduló *centonariusoktól* kapták. *Centonarius* alatt elsősorban durva posztókészítőt értünk. A *cento* volt a durva rongydarab, melyet ha ecetbe mártottak, áztattak, rosszul

éggő anyag lett s a tűzoltásnál nagy szerephez jutott.²¹ Aquincum területén a katonavárost és polgárvárost is együtt véve, több collegium gondoskodott a tűzbiztonságról.²² Ezekről legközelebb a Budapest Régiségeiben számolok be részletesen. Jelen alkalommal csak a collegium centonariorum helyzetét szeretném tisztázni, mert ennek a laktanyáját tártuk fel.

A tűzoltással foglalkozó collegiumok coloniánkban a következők voltak: *c. fabrum et centonariorum*, *c. dendrophorum*, *c. veteranorum*. Ezek között a legkorábbi alakulat a *collegium fabrum et centonariorum*, amely a feliratos emlékek alapján az I. és II. század fordulóján Trajanus uralkodása alatt már működött.²³ Székhelye a táborváros (*canabae legionis II. adiutricis*). Kezdetben ez a collegium egyedül gondoskodott a két városrész tűzbiztonságáról.

A II. század 60-as éveiben két önálló részre oszlott a *collegium fabrum*-ra és a *collegium centonariorum*-ra. Ez a felosztás szokatlan, mert épp az ellenkezője szokott előfordulni, mint erről a feliratos emlékek is beszámolnak. Nagy Constantinusnak 315-ben kiadott rendelete (*Cod. Theod. XIV. 8, 1*) is hasonló értelmű. Elrendeli, hogy minden városban, ahol *collegium centonariorum et fabrum* van, a *dendrophori* ezekbe olvadjanak be. Ebből jogosan következik, hogy már korábban is lehetett kiadva egy törvény, amely a *fabri* és *centonarii* collegiumait egyesítette.

A felosztás után a *collegium fabrum* a katonaváros tűzoltósága lett, a *collegium centonariorum* pedig a polgárváros tűzbiztonságára ügyelt fel.

Így jutottunk el collegiumunk igazi hivatásához és székhelyének megállapításához. A *collegium centonariorum* feliratos emlékei közül kettőt pontosan tudunk évhez kötni. A Székesfehérváron talált oltárkövet, amely Aquincumból került el oda építőanyagként az Árpádok korában, a collegium egyik magistere állíttatta *Sedatus Augustus* tiszteletére Kr. u. 210-ben.²⁴ A polgárvárosban talált orgona ajándékozási tábláján a *Modesto et Probo cos.*-nak megfelel a Kr. u. 228-ik év.²⁵ (XLI. t. 2.). Egy újonnan ismertett oltárkövön a collegium curiáinak zászlóvivőjéről történik említés (*vexillarii*) s kora a III. század eleje.²⁶ Két sírkövet a II. század végére és a III. század elejére tehetünk.²⁷ A kövek lelőhelyei, elsősorban az orgona találási körülményei a polgárvárosi tűzoltóság *scholája* mellett bizonyítanak.

Hogy collegiumunk meddig működött, azt eddig a rendelkezésünkre álló régészeti és feliratos emlékanyag alapján eldönteni nem tudjuk. Megváltoztak az idők a III. század közepétől. Collegiumban lenni már nem jelentett megkülönböztetett helyzetet. Ez magyarázza, hogy elmaradnak a fogadalmi feliratok is. Államilag szervezik őket s az önállóság hiányával, szabad szervezkedésük megszűnésével, a közteherviselés rájuk nehezedő, szinte elviselhetetlen nagyságával szemben — mi előny származhatott volna

²¹ Kubitschek, cento címszó. PW—RE. VI. HB. 1933, 1.

²² Nagy L., Arch. Ért. L. (1937), 85. sk. 1.

²³ V. ö. Egyetemes Philologiai Közlöny 46, 1932, 92 s. köv. l.; Arch. Ért. 40, 1937, 90 s. köv. l.

²⁴ CIL III 10335.

²⁵ Nagy L., Egyet. Phil. Közl. 46, 1932, 92 s. köv. l.; Nagy L., Az aquincumi orgona 1934, 11—12 l., 3 kép.

²⁶ Kuzsinszky, Bud. Rég. 12, 1937, 101—102 l., 32 kép.

²⁷ CIL III 3583; Paulovics, Arch. Ért. 42, 1928, 214 l., 99 kép.

collegiumunkra? Jóformán semmi! A város története, társadalmi képe számára a collegiумok irányadó tényező szerepe megszűnt.

III.

LELETEK.

a) Érmek (XL.t. 4—7, 10, 12.).

1. *Kopott középbronz.* Előoldalon Augustus balra néző feje. Hátlapján semmi sem vehető ki. A X. helyiség padlója alól került ki.

2. *Kopott középbronz.* Amennyire a nyomok kivenni engedik az I. század közepéről való. Előjött az 1930. évi munkálatoknál.

3. *Hadrianus középbronz.* *Coh*² 165. Előoldalon a császár jobbranéző feje babérszörűvel és [HAD]RIANUS — AVGCOS III P[P]. Hátoldalán az álló Abundantia jobbra néz. Körirata ANNONA — [AV]G — SC. A IV. számú helyiségből.

4. *Antoninus Pius nagybronza.* *Coh*² 1009. Kopott példány. Előoldalon a császár jobbranéző babérszörűs feje és ANTONINVS AVG—PIVS PP IMP II. A hátoldalán álló Concordia előnézetben két katonai jelvényt tart. Körirata [TR POT]XX[COS IIII] — SC. A VIII. számú helyiség alsó rétegéből.

5. *Faustina senior nagybronza.* *Coh*² 88. Előoldalon a császár jobbranéző mellképe DIVA — FAVSTINA körirattal. Hátoldalán az álló Ceres balfelé néz, jobbában fáklya, leeresztett baljában kalászkot tart. Körirata AVGVSTA — SC. A IV. számú udvar alsó rétegéből került elő.

6. *Marcus Aurelius nagybronza.* *Coh*² 358. Előoldalon a császár jobbranéző babérszörűs feje, körirata M ANTONINVS AVG — GERM SARM TR P X[XX PP]. Hátoldalán Clementia balranéző álló alakja, jobbában patera, baljában sceptrum, körirata IMP VIII COS III — [CLEM]ENTIA AVG — SC. A IX. számú helyiség alsó rétegéből.

7. *Julia Domna nagybronza.* *Coh*² 199. Előoldalon a császárnő jobbranéző mellképe, körirata IVLIA — AVGVSTA. Hátoldalán balranéző álló Venus, jobbában almát tart, baljában ruhája szegélyét vállá fölé emeli. Körirata [VENVS — FELIX] — SC. A VI. helyiségből.

8. *Julia Domna ezüst dénárjának egykorú bronz hamisítása.* Előoldalon a császárnő jobbranéző feje IVLIA — AVGVSTA körirattal. A hátlap kopott. A IV. számú udvarból.

9. *Philippus viminaciumi kopott nagybronza* a VII. évből. A X. helyiség felső részéből.

10. *Traianus Decius antoninianusa.* *Coh*² 16. Előoldalon a császár jobbranéző sugárszörűs mellképe páncélban. Körirata IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG. Hátoldalán a Dáciát megszemélyesítő női alak balra néz, jobbában egy számarfejben végződő botot tart. Körirata DACIA. A III. számú helyiségből.

11. Meghatározatlan nagybronza. A IV. számú udvarból.

12. *Caracalla coloniális nagybronza.* Előoldalon a császár jobbranéző feje babérszörűvel. Körirata [ΑΝΤΩΝ]ΕΙΝΟC—ΑΥΓΟVCTOC. Hátoldalán álló Demeter jobbában két kalászt tart, baljában hosszú fáklya. Ez az ábrázolás előfordul már Sept.

Severusnál (v. ö. *Waddington*, Rec. gén. des Monnais grecques d'Asie Mineure 1910 pl. XCIII, 3), de megvan Caracallánál is (u. ott pl. XC. IV. 5.). A hátoldal körirata ΝΙΚΟΜΗΔΕΩΝ Δ ΙCΝΕΩΚΟΡΩ. A VI. számú helyiség pincéjéből.

b) Bronztárgyak.

1. *Az orgona maradványa* (XLI. t. 2., XL. t. 1.). Leleteink között már ritkaságánál fogva is jelentős emlék egy a tűzvészben elpusztult orgona bronzmaradványa némi szenesedett faalkatrészekkel egyetemben. A pincébe zuhant le, ott ástuk ki. Ismertettem „*Az aquincumi orgona*“ c. munkámban (Budapest, 1934. Az Aquincumi Múzeum kiadványai II.). Röviden az ásatás után jelent meg ez a dolgozat, akkor főleg a helyreállítási kérdésekkel és az orgona működésével foglalkoztam. Hoztam az antik orgonák irodalmát és az addig napfényre került ábrázolásokat. Rövidesen nagy irodalmi polémia indult meg. A külföldiek közül, eltekintve a bírálatoktól és ismertetésektől, egy francia zenetörténész Gastoué és egy olasz régész, Mercurelli foglalkoztak behatóbban vele.²⁸ Az aquincumi orgona kérdésének újabb tisztázását s az idevonatkozó újabb régészeti leleteket is a Budapest Régiségei új kötetében hozom. Itt is csak azért utaltam rá, hogy az építészeti maradványunknak a régészeti leletekből folyó jelentőségét hangsúlyozzam.

2. *Kerberos szobrocska*. A pincében az orgonával együtt egy kisbronz is előkerült. Szobrocskánk magassága 6·8 cm (XLI. t. 1.). A kutya három feje közül a középső a legnagyobb s arányos a törzsével. Szája nyitott, felső fogsora teljes, az alsó állkapocsban azonban csak a lyukak maradtak meg, amelyek amellet szólnak, hogy a fogakat egyenként rakták be. Külön készült a nyelve is. A fogak és a szemgolyók ezüstözve vannak, nemkülönben a nyakörv is, mely apró körökkel ékített. A nagy kutya oldalából két kisebb fej nő ki, melyek formára különböznek a középsőtől. A bal fej felfelé néz és csonka; az alsó állkapcsát már egykor lereszelték. A szemek itt is ezüstözöttek. A két kisebb fejre egy-egy kígyó tekerődik, testük a mellnél csomóba kötődik, majd külön-külön a két mellső lábra csavarodik. A bal fej kígyóját hasonlóképpen egyenes vonalban lereszelték. A kutya két hátsó lába letörött vagy lereszelték. Az állat szőre, a fejek, a kígyó pikkelyes teste szép cizellált munkáról tanúskodnak. Bár találáskor a szobrocskát egy alaktalan, égéstől származó vasas rozsdaréteg fedte, megtisztítása után előtűnt a szép, világoszöld patinája.

Kerberos alakjának már az egész korai művészi elgondolásánál ragaszkodtak az alvilági milieuhöz; ijesztő külsejével is fokozták a zárt helyiségnek gondolt alvilág kapuórének jelentőségét. A több fej, valamint a kígyókkal való kapcsolatbahoazása a chthonikus eszmetársítással függ össze.²⁹ A korai görög művészetben egyszerre többféle alakban jelenik meg,³⁰ a háromfejes alakja is a ion művészetre megy vissza. A római-kori emlékeken leggyakrabban jelentkező típusa is ilyen. A már korábban bekövetkezett

²⁸ Gastoué, L'orgue romain d'Aquincum. Nouvelle Revue de Hongrie, LIII, 1935, 190—195
Mercurelli, Hydraulus graffito su epigr. del Cemet. di Commodilla. Riv. di arch. crist. 15, 1938 73—106.

²⁹ V. ö. *Eitrem*, Kerberos címszó a PW—RE XXI. HB. 271 ff.; *Immisch*, Kerberos címszó a *Roscher*, Lex. II, 1119 ff.

³⁰ *Furtwängler*, Samml. Sabouroff I, Text zu Taf. 74.

fejlődés eredményeként ezentúl a kígyóval való organikus kapcsolatát feladták és ha kígyókkal is ábrázolják, akkor is ezek csak a mell és a nyakak köré tekerődznek. A capitoliumi múzeum Hercules oltárán (CIL VI. 328) Kerberos középső fejénél nyakörvet láthatunk, a hős ennél fogva húzza maga után.³¹ Ez emlékeztet Ovidius soraira *medio portante catenas* (Met. X, 65). Az aquincumi kisbronzon is megtaláljuk a középső nyakon az örvet.

A kisbronzok sorában példányunkhoz hasonló kevés fordul elő. Többször hiányzik a kígyó, pl. a párizsi Bibliothek National vagy a bécsi Kunsthist. Museum darabjainál.³² Álló háromfejű Kerberost köréje csavarodó kígyókkal mutat a Gréau-gyűjtemény kisbronz.³³ Az aquincumihoz hasonló ülő helyzetben megtaláljuk a British Museumban³⁴ és az Egyiptomból származó darabon.³⁵ Ezek az ismert kisbronzok azonban művészi kidolgozás tekintetében messze maradtak a mi darabunk mögött.

Az aquincumi kisbronz római kori Kerberos típusának elterjedését a Hercules-kultusz is elősegítette, így mutatja C. Junius Euhodus és feleségének Kr. u. 165 körül készült szarkofágja.³⁶ Nagy szerepet játszik az alvilági istenek ábrázolásainál; a Kr. u. II. századból példa erre a Villa Hadriani kandeláberjének díszítése.³⁷ Mikor a római birodalom területén a vallásos szinkretizmus mindenütt fogékony talajra talál, elsősorban a II. századtól kezdve, akkor a Sarapis—Diszpatér—Hades ábrázolásoknál sem marad el.³⁸ Egy kairói kisbronzon is a trónoló Sarapis mellett önálló darabként szerepel.³⁹ Többször ülőhelyzetben is előfordul, rendszeren a trónszéktől jobbra. A de Cavalleriis által közölt csonka Hades vagy Sarapis szobron,⁴⁰ és a várhelyi Diszpater és Proserpinát ábrázoló reliefen⁴¹ Kerberos baloldali kisebb feje épp olyan tartásban van ábrázolva az isten felé fordulva, mint a mi kisbronzunkon. A Gréau-gyűjtemény és a British Museum kisbronzain ez a kis fej hasonlóképp felfelé néz. Egy csonka martresi töredéken⁴² a középső fej néz felfelé s a kutya mellett még láthatók az isten csonka lábmaradványai. Ezek a példák is amelletts bizonyítanak, hogy szobrocskánk Sarapissal kapcsolatban ábrázolt Kerberos típusra megy vissza.

A Nemzeti Múzeum bennünket közelebből érdeklő dáciai lelőhelyű trónoló Sarapis bronzocskáit mellett is ilyen Kerberosok lehettek. A tordai példányról már Hekler Antal állapította meg, hogy Sarapis jobbát kissé meghajtva és könyökben előrenyújtva,

³¹ Reinach, Rép. de rel. III, 215, 3.

³² Reinach, Rép. de la stat. II, 698 l.; 699 l.

³³ Coll. Gréau, 850; Reinach, Rép. de la stat. II, 698, 5.

³⁴ Journ. of Hell. St. VI, 291; Reinach, o. c. II, 699, 2.

³⁵ Reinach, id. m., II, 699, 3.

³⁶ Robert, III, 7, 26; Reinach, Rép. de rel. III, 350.

³⁷ Gusman, Villa d'Hadrien, p. 154; Reinach, Rép. de rel. III, 395.

³⁸ Provinciális ábrázolásokra v. ö. Kuzsinszky, Alvilági istenek Magyarországi római kőemlékeken. Arch. Ért. 27 (1907), 119—130 l.; Téglás, Arch. Ért. 27 (1907), 368—370 l.; Arch. Ért. 30 (1910), 155 l.

³⁹ Edgar, Greek bronzes. No. 27635—6; Reinach, Rép. de la stat. IV, 10, 3.

⁴⁰ Antiquarum statuarum urbis Romae II, 28; Reinach, Rép. de la stat. II, 20, 2.

⁴¹ Kuzsinszky, Arch. Ért. XXVII (1907), 119. l., 1. ábra.

⁴² Reinach, II, 698, 2.

kézfejét a Kerberos fején nyugtatta.⁴³ Az aquincumi szobrocskákon is a kutya felfelé néző fejét és a rátekerődő kígyó fejét csak azért reszelhették le, hogy egy függőleges vonalat kapjanak s jobban hozzáilleszthessék a talapzaton a trónuson ülő Sarapishez s így Kerberosunk az isten jobbján foglalt helyet. Jogosan tehetjük azért fel, hogy ez az új aquincumi szobrocska is a Sarapis kultusz már többször behatóan tárgyalt pannóniai elterjedésének egyik újabb bizonyítéka.⁴⁴

A szobrocska készítése korát abba az időbe kell tenni, mikor az egyiptomi hellenisztikus s elsősorban az alexandriai istenségek kultusza a nyugati tartományokban, így Pannóniában is nagyobb tömeget hódított meg. Ugyanekkor alexandriai főfészkéből kereskedelmi és más közvetítéssel sok apró kultuszszobrocska is eljutott hozzánk, köztük a Bryaxis által megalkotott Sarapis szobrászati típusa mellett a Kerberos egyik legszebb szobrocskája is.⁴⁵ Lelt. száma 1931 7, 2.

3. *Faágot ábrázoló bronzdíszítmény* (XLIV. t. 5.). Hossza 9·2 cm. Alsó részén kiálló kis talpa van, az ágon négy rügyet láthatunk. Felsőrésze letörött. Ilyen díszeket előszeretettel kandeláber és kis gyertyatartóknál használtak. Felhasználásuk időszakára, az antik rokokó ízlésére legutóbb Láng Nándor mutatott rá (Bud. Rég. XII. 1937. 1 sk. 1.). Leltári száma 1931, 7. Lelhelye a X. helyiség.

4. *Amulet* (XLII. t. 2.). Hossza 2·4, magassága a füllel együtt 2 cm. Phallust ábrázol, durvább kivitelben, méretéhez viszonyítva aránytalanul nagy (1·3 cm átmérőjű akasztója volt. Formára nézve sok megegyező darab ismeretes, főleg a németországi limes mentéről (v. ö. *Jacobi*, Das Römerkastell Saalburg, Taf. LXVII, 12), ezeket Kropatschek ⁴⁶ „*Limes-phallus*” névvel különbözteti meg az Augustus-korabeli típustól, melynek egyik főképviselője Haltern-től ismeretes.⁴⁷ A mi darabunk kora a Kr. u. II—III. századra tehető. Sok példány ismeretes Ószőny (Brigetio),⁴⁸ Carnuntum és Poetovio területéről is. Az Aquincumi Múzeumba eddig csak egy nagyobb méretű és díszesebb bronzphallus került a helyi ásatásokból, egy másik aquincumi darabot pedig Forrer mutat be a Reallexikonjára.

⁴³ *Hekler*, Sarapis szobrocska a Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért. XXX (1910), 310 l. A másik szobrocskát ismertette *Paulovics*, Arch. Ért. XLI (1927), 94—95 l.

⁴⁴ V. ö. *Paulovics*, Alexandriai istenségek tiszteletének emlékei a magyarországi rómaiságban; u. az, Hellenisztikus egyiptomi emlékek Magyarországon; *Veidinger György*, A keleti vallások emlékei Pannóniában, 9, 39 l.

⁴⁵ Pannonia területén a Kerberos ábrázolása a köemlékeken is elég ritka. Herculessel kapcsolatban szerepel a magyaróvári múzeum egyik sírkövén (*Kubitschek*, Römerfunde von Eisenstadt. S. 88—89, Abb. 67). Aquincumban Dispater-Sarapist és Isis-Hercurát ábrázoló reliefen a trónszék mellett találjuk meg, nemkülönben egy másik azonos lelőhelyű reliefen, mely külön trónszékeken Sarapist és Isist ülve ábrázolja (Bud. Rég. V (1897), 105—106 l.; Arch. Ért. XXVII (1907), 127—128 l., 5—6 képek). A Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű fogadalmi táblája, mely Dispatert és Proserpinát a Kerberossal együtt ábrázolja, a dáciai táblákkal való egyezés alapján erdélyi lelőhelyűnek vehető (Arch. Ért. XXVII (1907), 125 l., 4. kép.)

⁴⁶ *Kropatschek*, Zwei römische Amulette. Römisch-germ. Korrespondenzblatt II (1909). S. 24—27. Abb. 10—11.

⁴⁷ V. ö. *Ritterling*, Westfäl. Mitt. II, 119; *Kropatschek*, Mitt. der Altertums-Komm. für Westfalen V (1909), 337 l., XXXVII tábla 7.

⁴⁸ *Tuzsila*-gyűjtemény; M. Nemz. Múzeum (lelt. száma 1870. 294, 3); *Trau*-gyűjtemény (Arch.-epigr. Mitt. V (1881), 106 l.); Komáromi *Jókai*-gyűjtemény (Kalauz a komárommegyei és városi történet-régészeti egyet. múzeumában 1889, 7 l.).

ban.⁴⁹ Az Aranyhegyi-árok menti temető egyik égetett sírjából azonban egy borostyánkővekből faragott amulet-nyakláncon három darab phallus fordul elő (XLIII. t.), melyek, miként a bronzdarabok is, a szemmelverés elleni védekezésre és az elvarázsolás ellen készültek. A borostyánkő épp úgy, mint az arany és ezüst anyagánál fogva a rossz ellen való védekezésre szolgált, mint azt Plinius után tudjuk (N. H; 37, 51): (*sucinos*) *infantibus adalligari amuleti ratione prodest*. A magyar régészeti irodalomban Fettich Nándor foglalkozott ezeknek a phallikus tárgyakkal jelentőségével,⁵⁰ a szombathelyi múzeum hasonló terrakotta szobrocskáinak ismertetése kapcsán. Egyébként v. ö. O. Jahn, Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten. Sitzungsber. d. Leipz. Akad. d. Wiss. 1855. 41. ff.; Wunsch, Antikes Zaubergefäß aus Pergamon; Kropatschek, De amuletorum apud antiquos usu capita duo. Diss. 1907. p. 27. irodalommal; Seligmann, Der böse Blick und Verwandtes. Berlin 1910. — Leltári száma 1931. 7. Találták az V. helyiségben.

5. *Kétlángú bronzmécses* (XLIV. t. 1a—b.). Magassága 5·7 cm; a talp átmérője 7·4 cm; felső lapjának átmérője 10 cm; a mécses teljes hossza 18·3 cm. Felületét egyes helyeken égéstől származó vasrozsa fedi, egyébként sárgászöld színű patinája van. Tányérja bemélyed és két koncentrikus bekarcolt körvonal díszíti; az olaj beöntésére szolgáló nyílás átmérője 4·3 cm. A tányért körülvevő váll körben megy. A két orr külső részén csavarvonallal illeszkedik a mécs testéhez, a két kis kerek égőnyílásnál pedig kiszélesedik. A két nyak közepén egy-egy bevésett nyolcágú rozettadísz foglal helyet. Talpa külön készült, a fenék koncentrikus bevésett köröket mutat. Fogója hiányzik, mindössze egy négyszögű bronzlap maradt meg, mely a mécseshez volt forrasztva. Mellette találtunk egy 12·4 cm hosszú bronztárgyat, mely fogószerű kinézésű, s egy farkát visszafordító halalakot utánoz (XLII. t. 1a—b.). Hátsó része nyers, a felső részéből derékszögben egy 5 m hosszú s 0·7 cm átmérőjű cső áll ki. Hátsó forrasztás nyomai után mécsünkre nem illik, valószínűleg a hiányzó fogójával volt kapcsolatban. — Egy kétlángú bronzmécses, mely formára a mienkkel azonos, de egész testét reliefes ábrázolások díszítik, idézhetek a Magyar Nemzeti Múzeumból.⁵¹ Kétlángú bronzmécsesek, melyek típusra a mieinkkel egyezők, vannak a British Museumban is.⁵² Az egyszerűbb kivitelű bronzmécsesek között a legközelebbi hasonlóságot a mi darabunkhoz azonban a gensheim—böbingeni bronzlelet mécsese mutatja.⁵³ Lelt száma 1931. 7/3. Lelhelye a VII. számú pincegádor.

6. *Fibula töredéke* (XLII. t. 3.). Hossza 5·1 cm. Rossz állapotban maradt meg, hiányzik a tűje és a tűtartólemez alsórésze, mely eredeti alakjában négyszögű formát mutatott. Megegyezik az *Almgren* 69. típussal, melyről a kiváló kutató meg is jegyzi, hogy nagyon gyakori Magyarországon és Ausztriában.⁵⁴ Ezen a fibula-típuson a La-Tène hagyományok római kori továbbfejlődése mutatható ki, amely nagyon sokáig tartja

⁴⁹ Forrer, Reallexikon 30 l., 26 kép.

⁵⁰ Fettich, Kómius terrakotta szobrocskák a szombathelyi múzeumban. Melléklet az Arch. Ért. XXXIX (1920—1922) kötetéhez, 1—5 l.

⁵¹ V. ö. Hekler, Arch. Ért. XXXIII (1913), 224 s. köv. l.

⁵² Walters, Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum, 1914, pl. V. 40; VII, 41.

⁵³ Sprater, Die Pfalz unter den Römern I, 1929, 89 l., 77 kép.

⁵⁴ Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen. 37 l., 154.

magát. Igen szép példánnyal van képviselve Eisenstadtban.⁵⁵ Lelt. száma 1931. 7. Lelhelye a VIII. helyiség.

7. *Korongos fibula zománcherakással* (XLII. t. 9.). Átmérője 2·9 cm. Egyik oldala hiányos s a tűje sem maradt meg. Az alsó recézett peremét hat bütyökszerű nyúlvány díszítette (az egyik már hiányzik). A középső része 0·34 cm-re áll ki, átmérője 1·9 cm, itt szerepel a zománcherakás, mely világoskék alapon apró fehér színű rozettákból áll. Hazai gyűjteményeink nagy számban őriznek hasonló zománchos fibulákat, melyek fő készítési helye Gallia, de később mindenütt utánozzák a II. századtól kezdve, így Pannoniában is, s mint importtárgyak eljutnak nagy számban a Duna—Tisza közti jazig-szarmata népekhez is.⁵⁶ Leltári száma 1931. 7. Lelhelye a IX. helyiség alsó rétege.

8. *Karperec* (XLII. t. 5.). Hossza 6·1, szélessége 5·4 cm; formája elliptikus alakú, a két főtengely irányában egy-egy kör alakú nyílása van. A karperec magját kívül három sorban apró bütykök díszítik, a környílásoknál pedig lent és fent hármassával kis bütykök állanak ki. Ez a karperec-típus a La-Tène kultúra jellemző ékszere. Minden pannoni lelhelyen megtalálható, pl. Regöly, Tevel, Velem-Szentvid, Szalacska stb. A mi darabunk együtt került elő az 1930. év folyamán egy próbagödör ásásánál Resatus gyárából származó pannoni edénytöredékekkel, *Victorinus* fe jelzetű terra sigillata táltöredékkel s több oly terra sigillata töredékkel, melyek a Kr. u. II. század első feléből s részben a második feléből valók. Bizonyítják ennél fogva a La-Tène típusú karperecek a római korban való továbbélését. A szalacsikai bennszülött öntőtelep területén a római korba tartozó emlékek közt ez a típus is feltalálható (v. ö. *Hunyadi*, Kelták a Kárpátmedencében). — Lelt. száma 1930, 2, 1.

9. *Bronzszeg* (XLII. t. 8.). Fejét bronzlemez képezi, melynek átmérője 3·2 cm. Felületét bevéséssel egy kis gyermek mellképe díszíti, melyet apró kis szabálytalan félkörökből alkotott keret vesz körül. Lelt. száma 1931. 7. Lelhelye a pince.

10. *Bronzlemez* (XLII. t. 10.). Átmérője 3 cm. Díszítése véséssel előállított négylevelű rozetta, a levelek közt lándzsaalakú szírmok. Hátsó részén apró nyom, mely mutatja, hogy valamire odaszegecselték. Rendeltetése olyan lehetett, mint az előbbi 8. számú példányé. Lelt. száma 1931. 7. Lelhelye a VIII. helyiség felső rétege.

11. *Tolózár retesze* (XLII. t. 4.). Hossza 5·8 cm. Nagyon gyakori forma,⁵⁷ előjön vasból is.⁵⁸ A mi darabunknál eredetileg három áttörés volt, az egyik fog hiányzik, ennek megfelelően a hozzátartozó kulcs is háromszakállú, s a zárt csak az egyik oldalról tudta zárni. Használatára v. ö. *Groller*, Zur Kenntnis des römischen Schubschlusses. *RLÖ*

⁵⁵ V. ö. *Kubitschek*, Römerfunde von Eisenstadt. 114 l., 76 kép, 215 = 10 tábla 215. Legutóbb Kovrig Ilona és Patek Erzsébet fibula-disszertációi foglalkoztak ezen típussal.

⁵⁶ *Hekler*, Kalauz a (Magyar Nemzeti Múzeum) Régiségtárában 1912, 147—148 l., irodalommal; *Rostovtzeff*, Mon. Piot. XXVI (1923). A pannoni zománchanyagot behatóan tárgyalta Sellye Ibolya disszertációjában.

⁵⁷ Ilyeneket láthatunk képen közölve Paksról (*Wosinszky*, Tolnavármegye története I. Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. 715 l., CLXVII ábra, 4 sz.); Eisenstadtból (*Kubitschek*, Römerfunde von Eisenstadt. 8 tábla). Uthalhatunk még a *RLÖ* kötetekre.

⁵⁸ V. ö. *RLÖ* XV (1925), 27 l., 12 kép 7; 107 l., 32 kép 3. — Vasból való a VI. sz. helyiség alatti pince ajtózárrészlete is.

XIV (1924), 157—164 l.⁵⁷ Darabunk méreteinél fogva kisebb zárhoz tartozott, milyeneket ládikákon is alkalmaztak. Lelt. száma 1931. 7. 184. Lelhelye az VI. helyiség.

12. *Hajtű*. Hossza hajtott állapotában 11·4 cm. Lelt száma 1931. 7. Lelhelye a X. helyiség.

13. *Bronzfogó*. Hossza 8·3 cm. Felsőrésze ékalakúan végződik s valószínűleg kisebb fémtükörhöz tartozott. Lelt száma 1931. 7. Lelhelye a IV. sz. udvar.

14. *Bronzhorog* (XLII. t. 6.). Hossza 8·8 cm. Felsőrésze laposan kiszélesedik s a rajta levő lyuk a felerősítésre szolgált. Rendeltetése többféle lehetett. Lelt. száma 1931. 7. Lelhelye a IX. helyiség.

c) Ólomtárgyak.

Kulcs (XLII. t. 7.). Hossza 7·9 cm. Anyagánál fogva, mivel az ólom könnyen hajlik, nem igen alkalmas erre a célra s ezért ritkán is használják. Maga a forma is szokatlanabb, lapos, négyszögű szakállal van. Az Aquincumi Múzeum római kulcsai közt már egy példánnyal képviselve van ez a típus. Ennek a darabnak az az érdekessége, hogy úgy maradt meg, amint kikerült az öntőmintából, nem reszelték utána. Ilyen formájú kulcsra v. ö. *Kubitschek*, *Römerfunde von Eisenstadt*. 8. tábla 2. Ezen egyszerű kulcsforma ment át a középkori mindennapi használatba. Lelt száma 1931. 7. 180. Lelhelye a VII. helyiség alsó rétege.

d) Kerámia.

I. Mécsesek.

1. *Egylángú kis ép firmamécses* (XLIV. t. 4.). Hossza 7, magassága 3 cm, tányérjának átmérője 4·7 cm. Tányérját körülvevő vállán két dudor, nyakának közepén egy kis lyuk a kanóc szabályozására, a tányérja közepén levő lyuk pedig az olaj beöntésére szolgált. Színe sárgásbarna. Fenekén jelzés: C. DESSI. Bélyegére v. ö. *Fr. Miltner*, *Die antike Lampen in Eisenstadt*. Öst. Jhefte. XXIV (1929). Beibl. 155. Anm. 23. Ez a bélyeg gyakori Aquincum területén. Kora változó, mert az első gyáros bélyegét később is utánózták. Nem is jelenti ez a jelzés később a gyárat, hanem csak egy típusnevet. A bélyegeket bőven hozza és a típus első jelentkezését ismerteti *Iványi Dóra* (A pannoniai mécsesek. Diss. Pann. II. 2.).

2. *Egylángú firmamécses* (XLIV. t. 2.). Hiányzik a fedőlap tányérja. Formája azonos az első példányéval. Hossza 9·1, magassága 3 cm, átmérője 6·5 cm. Színezése barnásfekete. Fenekén kettős körben jelzés: FESTI. Ennek a két mécsesnek formája közkedvelt s az Alpoktól északra mindenütt előfordul (v. ö. *Fink*, *Formen und Stempel röm. Thonlampen*, Typus III.). Itt csak annyit jegyezhetünk meg, hogy ilyen bélyeges mécsesek Aquincumban is gyártottak több gyárban. Koruk a Kr. u. II. század első fele, de tovább is élnek. Maguk a bélyegek is nagyon gyakoriak, v. ö. *Miltner*, id. h. Anm. 25; *Iványi D.* idézett munkája. Lelt száma 1931. 7. 4. Lelhelye a IV. számú udvar alsó rétege.

⁵⁹ Legújabbban értékes cikket írt *A. Gaheis*, *Das römische Tür- und Kastenschloss*. Öst. Jahreshefte XXVI (1930), Beibl. 230 ff. Sok képet hoz *Jacobi*, *Das Römerkastell Saalburg*, 1897. 462 ff. — Tanulságos még mindig *H. Diehls* fejtegetése is az antik zárakról. *Antike Technik*, 1914, 34 s köv. l.

3. *Háromlángú méceses maradványa (XLIV. t. 3.).* Fogója és két orra hiányzik. Diszkusának kerete díszített, két részre oszlik. A külsőben elkorcsosult tojástagok, a belsőben ferdén húzott vonalak láthatók. Hossza 11·6, magassága 3·2 cm. Színezése vörös, mely helyenkint foltos sárga és barnába megy át. Fenekén jelzés: VICT. Ez a jelzés az aquincumi gyártmányú mécseken is előfordul s ilyen háromlángú azonos díszű mécsek is gyakoriak. Kora a II. század második és a III. század első fele.⁶⁰ Lelt. száma 1931. 7, 6. Lelhelye az V. helyiség.

II. Pannoniai edények.

Leletdarabjaink között anyagra és színezésre nézve két csoportot különböztetünk meg. A szürke anyagból előállított és szürke, ezüstös vagy fekete színű bevonásúak adják az egyik csoportot, a másodikat, mely azonban az előzővel szorosan összefügg, a vörös anyagú és vörös, barna és sárga színezésű edények alkotják.

Szürkére égetett csoport.

1. Három darabból összerakott *táltöredék (XLV. t. 1.),* mely egy *Drag. 37.* formát utánzó edénynek kb. egynegyed részét mutatja. Keresztmetszete 4. kép 1. száma alatt. Szürke anyaga kívül-belül egy szürkésfekete csillogó bevonattal fedett. Díszítése fent kettős vonal között két sorban bekarcolt vonalak, mely ismétlődik az edény alján is, így ez volt a díszítés kerete. A díszítést a pannoniai edényekre jellemző módon benyomás útján állították elő, úgy, hogy a bélyegzőket magába a nedves edénybe nyomkodták be, s csak azután égették ki és redukált tűzben füstöléssel színezték. Félkörök, apró vonalakkal felosztva adják a keretét egy-egy benyomott tojástagnak. A félkörök jobboldalán egy pálcstag lóg le, melynek felső részén vízszintes elálló végződése van, mely összeköti a félkörökkel. A pálcstag apró pontokkal tarkított s kis gömbben végződik. Ez nem klasszikus díszítőforma, de felismerhetetlenül látszik rajta az antik, meg nem értett díszítő elemek utánzása. Az egész nem más, mint a tojástag a lógó pálcikával, de gondolhatunk a korai délgalliai edények hasonló célt szolgáló félkörű keretező elemeire is. Mindenesetre a helyi fazekasok szeme előtt még az I. századi délgalliai terra szigilláták utánzása lebegett. A keretező bekarcolt vonalas sorok pótolják a levélfüzérek szerepét, mely egyébként az ilyen edényeken is gyakori. Darabunk mása még nem került elő, de az ornamensek azonossága és az anyag után csak *Resatus* fazekassal hozhatjuk össze, mégpedig annak aquincumi gyárával (Kr. u. 95—135). Ezen gyár működésére v. ö. *Nagy L.*, Arch. Ért. 42 (1928), 96—113 l.; *u. a.*, Cella trichora 52—53 l. Magassága 9·5, szélessége 16·5 cm. Lelt. száma 1931. 7, 8. Előkerült a X. számú helyiségben a terrazzo padozat alatt.

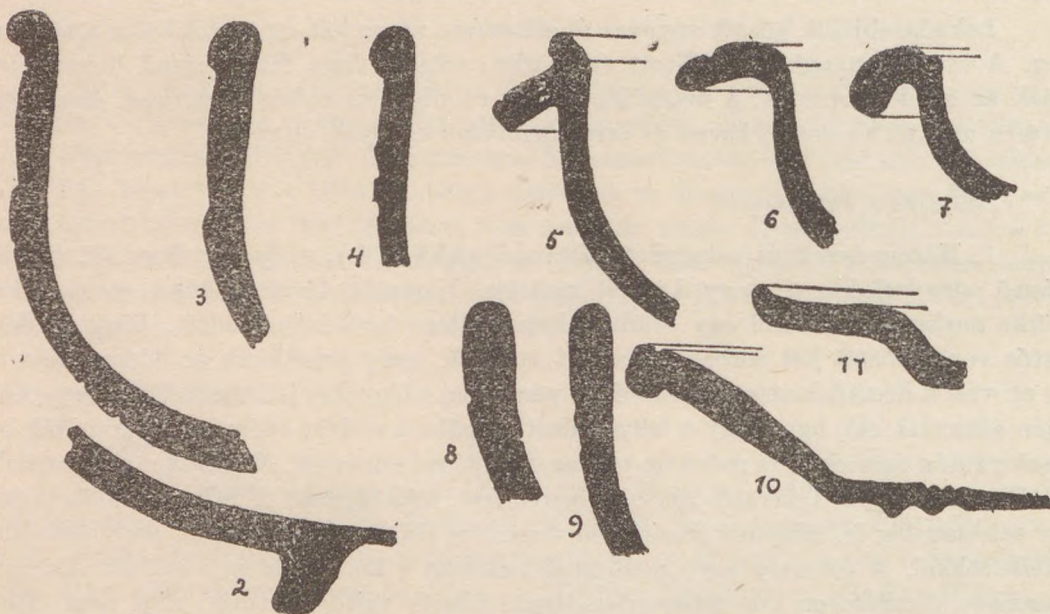
2. *Kis töredék.* Az edény formája megegyezett a *Drag. 37.* alakú nyugati terra szigilláták formájával. Színezése fekete. Díszítése fent egy kiugró, erősen elválasztott sávban bekarcolt vonalak sora. Ez alatt félkör keretben, mely pontokkal díszített, egymás alatt egy kis tojástag és egy kis csillag fordulnak elő. A félkör mellett a függőleges pálc-

⁶⁰ Formára v. ö. *Kuzsinszky*, Bud. Rég. 11, 1932, 266 l., 272 kép és *Iványi*, A pannoniai mécsesek. Diss. Pann. Ser. II. No. 2, XXII tábla, 8 sz.

tag nyomát nem találtuk. Kora és gyára, mint az előzőé. Magassága 5·5, szélessége 5·9 cm. Lelt. száma 1931. 7, 10. Lelhelye a IV. számú udvar legalsó rétege.

3. *Kis töredék*, formára és technikára az 1.—2. számokkal egyező. Díszítéséből csak nyomok vannak meg. Apró vonalakkal felosztott félkörben tojástag fordul elő. Magassága 4, szélessége 4·2 cm. Lelt. száma 1931. 7, 11. Lelhelye a X. számú helyiség.

4. Azonos formájú *tál töredéke* (XLV. t. 2.). Díszítése apróvonalakkal felosztott félkörökben egy-egy tojástag, a félkörök közt lelógó pálcátágok végein kis visszahajló zsinór van. Az edény közepén nagyobb, kettős keretű és apró vonalakkal tarkázott körök, közéjükön pedig ötágú levelek fordulnak elő. A körök között egy vagy két egymásfelé

4. kép. Az ásatásoknál talált pannoniai áruk profiljai.

benyomott levél látható. Az egészet alul bemélyített vonalak között, bekarcolt vonalak sora zárta le. Magassága 7·5, szélessége 8 cm. Lelt. száma 1930. 8, 18. Lelhelye a XII. számú helyiség.

5. Azonos alakú *tál töredéke*, színezése csillogó szürkészöld (XLVI. t. 11.), keresztmetszete a 4. képen 2. szám alatt. Benyomással előállított díszítése hiányos. Félkör alakú apró vonalakkal tagolt keretben kis kör szerepel sugarakkal felosztva, közepén ponttal. A félkörök között lecsüngő pálcátág maradványa kör alakú végződésében apró pontokkal. Minden félkör aljára egy-egy ötágú levelet nyomtak be. Talpa egyenes oldalú s 1·2 cm magas. Ennél a darabnál tűnik fel a helyi utánzatok eltérése a nyugati terra sigillata-formáktól. Nyugaton a talpat külön formázták s utólag illesztették nedves állapotban az edény testéhez. Nálunk azonban egyszerre korongolták s ennek következtében nem is lehet olyan profilált vagy kiálló, mint amazoknál. Ezt a technikai eljárást a gázgyári fazekasnegyed Pacatus jelzetű táljainak formatájlain tanulmányozhatják legjobban. V. ö. Kuzsinszky gázgyári kemencéjét. Magassága 4·5, szélessége 12·5 cm. Lelt. száma 1930. 2, 2. Találták 1930-ban egy próbágödör ásásakor, mely a IV. számú udvar helyére esik.

6. Ezeken kívül került elő még több *apró töredék*, melyek formára azonosak, egynél azonban a kihajló perem alatti rendszeren simán hagyott rész volt bekarcolt vonalakkal díszítve (lelt. száma 1930. 19, 22, lelhelye azonos a 4. számúval). Ilyen díszítésre v. ö. Nagy, Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában. 53. l. 31. kép, 7. szám.

7. Előfordultak azonos anyagú és színezésű *simafalú edények* is. Egy kis darabon, mely a *Drag. 35.* formát utánozza, a csésze kihajló szegélye két bemélyedő vonal közt bekarcolt vonalak sorával ékesített, nem nehéz felismerni, hogy ez esetben a nyugati ilyen alakú terra szigillata csészék a barbotin díszítéseinek helyettesítésével állunk szemben (keresztmetszete 4. kép, 6. szám alatt).

8. Nagyobb része maradt meg egy *kifolyóval ellátott tálnak*, mely a finom anyagú mortariumok utánzása, átmérője 24 cm (4. kép 5.). Belseje síma. Formája azonos a *Ritterling* hofheimi 129. típusával (*Ritterling*, Hofheim XXXVII. t.; *Oswald—Pryce*, An Introduction to the Study of Terra Sigillata. 1920 LXXI t. 20). Lelt. száma 1931. 7, 13.) Lelhelye a IV. számú udvar alsó rétege.

9—10. Gyengén befeléhajló szájú *táltöredékek* abból a fajtából, melyeknek fenekén *Resatus* fazekas a bélyegeit használja. Profiljukat lásd a 4. kép 8—9. számai alatt (v. ö. *CIL* III 6010, 181; 12014, 467; *Rómer*, Arch. Közl. 4 (1864), 57 l.; *Hampel*, Arch. Ért. 2 (1882), 61, 63 l. II. tábla 5.; *Torma*, Arch. Ért. III (1883), 22 l.; *Hampel*, Bud. Rég. II (1890), 73 l. II. t. 5.; *Kuzsinszky*, Bud. Rég. II (1890), 135, 137 l.; *Déchelette*, Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine II, XII. t. 3.). Lelt. számuk 1931. 7, 13. Lelhelyeik a IV. számú udvar legalsó rétege és a X. helyiség padozat alatti része.

11—12. *Tányértöredékek*. Az egyik alja profilált, a másik jellemző sajátága, hogy elálló vízszintes pereme van. (Profiljuk a 4. képünk 10—11. számai alatt.) Lelt. számuk 1931. 7, 13. Lelhelyük az udvar alsó rétege és a VII. helyiség legalsó rétege.

Az 1—12. számú darabok azonos gyárból valók s mint az 1. számú darabnál említettük, ez a gyár *Resatus* aquincumi mester nevével van kapcsolatban. Legalább ezideig ő az egyetlen mester, akinek a nevét is ismerjük azon fazekasok közül, akik az ilyen típusú edényeket készítették. *Resatus*ra és korára, valamint áruira nézve utalhatok két korábbi cikkemre: Arch. Ért. XLII (1928), 96—113 l. és Az óbudai ókeresztény cella trichora. 52—53 l.

13. Szürke anyagú *Drag. 37.* alakú *tál töredéke* feketére füstölve (XLVI. t. 12.). Az edény testén a díszítésből egy sor benyomott rozetta maradt meg. Ennek az edénydarabnak ismerjük gyárát. Az aquincumi polgárváros macellumától délre terült el. Gyártott hamis terra szigillátákat benyomott díszítéssel. A felhasznált anyag színe vörös, festése vörös vagy sárga, kivételképen fordul elő köztük feketére füstölt edény. Egy nagyobb edénytöredékeket be is mutatunk a XLV. t. 3. számú képünkön, melynek festése sárgaszínű. Ez a gyár a helyi, még kelta hagyományokat őrző fazekasgyárak (pl. *Resatus*) típusaihoz is ragaszkodik a vevőközönség miatt (feketére füstölés, benyomott dísz), de egyébként teljesen a nyugati formák világában él, mint különböző tálformáinak típusai mutatják. A tűzvész által elpusztult gyár működési ideje 200—245 közé teendő. Lelt. száma 1931. 7, 9. Lelhelye a VIII. helyiség második rétege.

14. Az előbbi darabbal azonos gyárból való egy *Drag. 37* alakú *töredék* is, melynek fala síma, díszítés nélküli. Keresztmetszete a 4. képünk 4. sz. alatt.

15. Szürke anyagú és feketére festett *tál töredéke*, formára *Drag. 37.* típust követi (XLVI. t. 10.), keresztmetszete a 4. kép 3. száma alatt. Díszítése az edény testén egy nagy benyomott kördísz, mely sűrűn van felosztva sugarakkal. Darabunk egy a Resatus gyáráról függő helyi (aquincumi) műhely terméke, mely a Kr. u. II. század második felében dolgozott. Resatus termékeitől megkülönbözteti az anyaga, valamint a formának a nyugatiakhoz való erős közeledése. Ennek a gyárnak már több darabja került elő az aquincumi katonaváros területén, olyan rétegben és olyan terra szigillátákkal együtt, amelyek korát a fenti időbe helyezik. A 13—14. számú darabunk gyára előtt dolgozott ez a még pontosabb helyhez nem kötött gyár. Ez képezi az átmenetet a Resatus-féle és a macellum melletti fazekastelepek között. Lelt. száma 1930. 2, 3. Lelhelye a IX. helyiség második rétege.

Vörös anyagú csoport.

1. *Drag. 37.* formát utánzó kisebb *tál töredéke*. Máza világosvörös, benyomott díszítése csavart levélhez hasonló. Ilyen díszű edénytöredék már több került az Aquincumi Múzeumba, gyára is ismeretes, melynek hulladékanyagában ilyen benyomott díszű tálak darabjai is előjöttek. Magassága 4, szélessége 6·6 cm. Lelt. száma 1931. 7, 14. Lelhelye a VIII. helyiség alsó rétege.

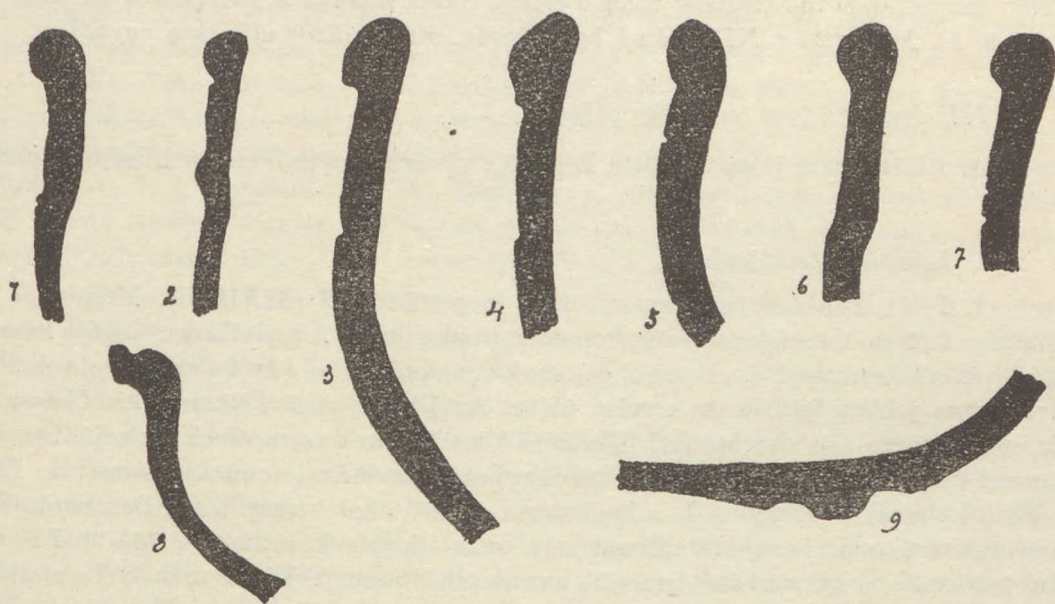
2. Azonos alakú *tál* kis töredéke (keresztmetszete az 5. képünkön az 1. szám alatt). Anyaga sárgászörösre van égetve s barnás fényes máza van. Díszítéséből csak a tojásfüzér egy benyomással előállított darabja maradt meg. Magassága 4·5, szélessége 2·4 cm. Lelt. száma 1930. 8, 17. Lelhelye a IV. számú udvar középrétege.

Az 1—2. számú darabok azonos gyár termékei. Az Aquincumi Múzeumtól nyugatra, a régi lókorház, most a m. kir. Katonai Anyagszertár közelében ástam fel ennek a gyárnak két kemencéjét s egy kútját. Működése a Kr. u. II. század első felébe esik. A gyártól nem messze kezdődött a polgárvárosnak a mai Aranyhegyi-árok partján húzódó temetője, ennek égetett sírjaiból nagyobb számban kerültek elő a gyár termékei. Ezek a sírok Trajanus és Hadrianus császár érmeivel voltak datálva. A gyár főtermékei applikáltdíszű nagyobb edények és díszesfogójú serlegek a konyhaedényeken kívül. A benyomott díszítést mint helyi örökséget alkalmazta a vörös anyagú és vörös mázas, terra szigillátákat utánzó edényein.

3. *Drag. 30.* formát utánzó edény töredéke (XLV. t. 4.), keresztmetszete az 5. képünk 2. száma alatt. Szélessége 8·3, magassága 6 cm. Benyomott díszítése az edény pereme alatt ívszerű apró vonalakkól, az edény testén pedig árkádsorokból áll. Az árkádok oldalait hosszúkás keskeny levelek alkotják s fölül ezeket apró vonalakkól képezett ívek kötik össze. Az árkádok alatt levéldísz szerepel, mely lefelé néz s felül három ágra bomlik, közbül egy ponttal. Az ilyen árkádszerű díszítés a pannoniai benyomottdíszű kerámiában nem ismeretlen. Utalhatok itt azon rövid ismertetésemre, melyet *E. Beninger*, *Der Wandalfund von Czeke-Cejkov* c. dolgozata számára írtam (*Annalen des Naturhist. Museums in Wien* XLV (1931), 209—211. l.). A mi darabunk gyára a 13—14. számú szürke anyagú edények gyárával azonos is lehet. Ebben a műhelyben a nagy tálak fenekét benyomott levéldísszel látták el, ezek között szerepel a mi darabunk árkádjai alatt látható levél is. Az edényünk formája különben egy késői elkorcsosulása a *Drag. 30.* formának.

Ez a jellegzetes anyag és díszítés található fel egy újabban ismeretessé vált dáciai agyagműves gyárában (Maroskeresztur). Nem tartjuk kizártnak, hogy ennél a típusnál találjuk meg az összeköttetést a pannóniai és dáciai díszes kerámia között.

4. *Drag.* 18–31. alakú *tál* fenékmaradványa. Anyaga sárga, festése is világossárgás. Fenékén belül téglalakú keretben jelzés: MIIIACTOR. Mercator nevű fazekasok, akik ilyen formájú tálat is készítenek, előjönnek La Graufesenque, Banassac, Lezoux, Heiligenbergben (v. ö. *Oswald*, *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata* p. 202–203), Rheinzabernben (*Lud.* V 222 l.). Heiligenbergi bélyegeire v. ö. *Forrer*, XVI. t. 43. A mi darabunknak már az anyaga is kizárja, hogy Nyugaton készült. Ugyanezt az anyagot

5. kép. Az ásatásoknál talált pannóniai áruk profiljai.

és színezést találjuk meg a már előbb is említett s a macellumtól délre felásott aquincumi fazekasműhelyben, ahonnan az előbbi 3. számú darab is származik. Ebben a gyárban ez az edényforma gyakori s a bélyeg is más mint a nyugati gyárak mesterjelzései. Egyelőre ehhez a gyárhoz kötöm töredékünket s így kora a II. század vége és a III. század első fele. Lelhelye az V. helyiség.

Ebből a gyárból, mely különben a mostani ásatásunk közeli szomszédságában terült el, sok símafalú edény is származik. Ezek a *Drag.* 37. formát utánozzák, vörösre vannak festve és nem mázzal bevonva mint a nyugati terra sigilláták, így ezeket „hamis” terra sigillátáknak kell neveznünk. Van köztük teljesen síma darab. Egyeseknél a perem alatti sáv bekarcolt vonalakkal van díszítve, másoknál az edény teste ilyen díszítésű (XLVI. t. 7–9.). Egy töredéknél azt látjuk, hogy az edény testének alsó részét díszítették ilyen bekarcolt vonalakkal. Ezen edényekre jellemző az erős profil és a peremkiképzés változatossága (keresztmetszeteik az 5. képen 4–7. szám alatt).

A vörös anyagú edények között csak egy eredetileg visszahajló peremű tányér aljtöredéke képez kivételt, melynek profilálása elárulja, hogy a korai szürkeanyagú

pannóniai edényekkel függ össze, melyek Resatus gyárából valók. Ez a darab onnan is származhatik, mert bár Resatus nevéhez a szürke anyagban való dolgozás kedvelése fűződik, egy-két egész ritka esetben vörös anyag is előfordult már nála, sőt az egyikben a mesterjelzése sem maradt el. Keresztmetszetét lásd az 5. képünk 9. száma alatt. Lelhelye a XI. számú helyiség padozat alatti része.

A katonaváros területén feltárt fazekastelep (Kiscelli-u. 77—79) anyagában sem hiányzott azonban ez a fenékforma. Korban ez a gyár közel egykorú a Resatus-féle teleppel. A mi keramikus anyagunkból ebbe a gyárba utalható, egy vékonyfalú vörsmázú edény darabja, melynek füle volt (korsó?) s ezt alul női fej díszítette. Az edény testén benyomással tojástagokat utánzó díszek voltak találhatóak (XLVI. t. 17.). Lelt. sz. 1930. 8, 14. Előkerült a XII. számú helyiségben. Bronzedény utánzata agyagban.

III. Nyugati terra sigillata edények.

Ahol külön nem jelezzük, ott a *Drag.* 37. típusról van szó, melynek teste félgömbalakú.

1. Reliefdíszítésű töredékek.

1. Több darabból összeragasztott és kiegészített *tál* (XLVII. t.). Magassága 8, átmérője 18,9 cm. Díszítése tojásfüzér alatt metopa stílusú. A tojásfüzér csüngője háromágú leveleskében végződik. Ez után egy keskeny mező szalad körül s ebben bokrok által elválasztva jobbra futó kutya nyulat üldöz. Az állatok alatt kétszeres kis fücsomók. Ez alatt a mező alatt körbemenő félkör alakú levélfüzérek szerepelnek, belsejükben egy bemenő csavarulatú dísszel s egymástól függőleges pálcikával vannak elválasztva. Ezek a díszítő elemek a délgalliai I. századi terra sigillátákon szerepelnek. Darabunk Vespasianus uralkodása vagy Domitianus uralkodása idején készült (kb. 75—90 Kr. u.). Amennyire Knorr kutatásaiból ismerjük a mesterek típusait,⁶¹ *Vitalis* műhelyébe utalható és La Graufesenque-i készítmény. Leltári száma 1931. 7, 45. Lelhelye a IV. számú udvar jegalsó rétege.

2. Az edény alsórészéből való *töredék* a talp egy részével (XLVI. t. 14., 6. kép). Díszítése alsó részén körbemenő alakú ornamensekből áll. Ezek felett az edény teste képzőzőre volt osztva s egy ilyen szakaszban egy balra szaladó állat hátsórésze maradt meg. Az edénynek szép világos máza van. Az S vonalak díszítésül való felhasználása a délgalliai műhelyekben volt elterjedve.⁶² Kora Vespasianus és Domitianus uralkodásának ideje. Lelt. száma 1931. 7, 46. Együtt került elő az 1. számú tállal az udvar alsó rétegéből.

3. *Kis töredék*. Felső részén tojástagok, alattuk két zsinórvonal között félkör-díszek, melyek közt egy-egy lefelé lógó háromágú levél szerepel (7. kép). Ez ismétlődik körben az edény testén, ezután következett csak a díszítés. Ilyen körbemenő díszekre v. ö. *Walters*, Catalogue of the Roman Pottery . . . 1908, XXXVIII. t. Délgalliai gyártmány, kora mint az előző. Lelt. száma 1931. 7, 47. Lelhelye a VIII. helyiség alsó rétege.

⁶¹ R. Knorr, Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts, 1919; röviden ismertette már Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen . . . 1934, 126 l., 83 kép.

⁶² V. ö. Nagy L., Arch. Ért. 42 (1928), 105 s. köv. l.

4. *Kis töredékünkön* az ábrázolás elmosódott (14. kép.). A tojástagok jobboldalán csüngő pálcikák gömbben végződnek. Alatta zsinórvonal fut körbe, majd mezőkre való felosztás nyomai és András-keresztnek nevezett díszítés maradványa. Vele megegyező ornemens látható egy Londonban található töredéken. V. ö. *Walters*, id. m. fig. 141, p. 140, plate XL, 8. Délgalliai áru az I. század végéről. Lelt száma 1931. 7, 48.

5. *Kisebb töredék szép mázzal*. Díszítése tojástagok alatt körbemenő zsinórvonal, alatta indadíszítés nyoma (10. kép.). A tojástagok nagyon jellegzetesek a lelógó pálcika végén levő mákfejszerű bojt miatt. Ilyen tojástagokat a banassaci gyárban használtak. V. ö. *Déchelette*, *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*. I. pp. 118, 79 ábra; *Knorr*, *Terra sigillata von Geislingen (OA. Balingen), Rottweil und Heidenheim*. Fundber. aus Schwaben XVIII (1910), VI. t. 1—4; *Walters*, id. m. p. 5152, 48—49. ábra. Kora az I. század vége. Lelt. száma 1931. 7, 65. Lelhelye a IV. számú udvar legalsó rétege.

6. *Kis töredék az edény alsó díszített részéből* (7. kép.). Kettős zsinór közt lefelé néző szívalakú különös levelek sora, alattuk balrafutó levélfüzér. Ezek a szívalakú levelek indákon a délgalliai mesterekre jellemzőek, *Knorr* össze is állította ezeket (Töpfer und Fabriken . . . 21 l., Textbild 10, 1 ff.). Ezek közt a mieinkkel legújabbban egyező az OF. CEN jelzetű mester mustrája, aki Vespasianus és Domitianus alatt dolgozott (v. ö. u. o. Taf. 22). Lelt száma 1931. 7, 50. Lelhelye a IV. számú udvar legalsó rétege.

7. *Kis töredék*. A díszítésből kevés maradt meg. Kivehető baloldalon egy András-kereszt díszítés maradványa, melyet egy függőleges vonal választ el a jobboldali mezőtől s abban egy alak töredéke látható, lejjebb pedig függőlegesen álló ornemens vehető ki. Délgalliai áru az I. század végéről. Lelt. száma 1930. 2, 8. Lelhelye egy próbagödör, melyet 1930-ban ástak s ez az udvar területére esik.

8. *Kis töredék* (7. kép.). Díszítése jobboldalon egy meztelen női alak, aki balkezeben egy legyezőalakú tárgyat tart. Jobbra választó zsinórvonal látható. A női alak előtt a mezőben elszórt apró hármass fűszálszerű csomók. Ez utóbbi jellegzetesen délgalliai motívum. A női alak Déchelettenél nem fordul elő s *Knorr* sem hozza Töpfer und Fabriken című összefoglaló művében. Lelt. száma 1931. 7, 49. Lelhelye a IX. helyiség legalsó rétege.

9. *Kis töredéken tojásfüzér alatt a díszítésből kevés maradt meg* (8. kép.). Jobboldalon egy balra futó kutya feje látható. A díszítés típusa a délgalliai edényekre vall, a Kr. u. I. század végéről. Lelt. száma 1931. 7, 47. Lelhelye a IV. számú udvar legalsó rétege.

10. *Kis töredék* (7. kép.). Díszítéséből függőleges gyöngysor által keretezett András-kereszt alakú dísz maradt meg, jobbra a mező két részre oszlott, fent medaillon nyom, lent egy balra futó kutya fejmaradványa. A díszítések rajza finom, de a színezése nem a korai edényekre emlékeztet. Lezoux gyárakkal volna legjobban kapcsolatba hozható, a II. század elejéről. Lelt. száma 1930. 2, 9. Próbagödör ásásakor került elő az udvar helyén.

11. *Kis töredék* (8. kép.). Díszítése egy balranéző hippocampus (*Déch.* 33.), melyet Lezouxban Mammilius és Paternus használnak előszeretettel. Ez előtt két darab sokágú rozetta. Lelt. száma 1931. 7, 72. Lelhelye a VIII. helyiség.

12. *Kis töredék*. Díszítése tojástagokkal kezdődik, melyeknek pálcikája gömbvégződésű. Ez alatt zsinórvonal (8. kép.). A képmezőt függőleges gyöngysorvonal osztotta

be. Baloldalon egy jobbraugró állat töredéke, jobboldalon pedig egy félkörmaradvány látható. Lelt. száma 1930. 8, 10. Lelhelye a XII. számú helyiség.

13. *Kis töredék (14. kép.)*. Díszítése tojástagok alatt gyöngysor, a tojástagok jobb oldalán csüngő pálcikák kis körben végződnek. A képmező függőleges mezőkre osztott, egy választóvonalnak a felső lezáró része maradt meg. A töredék baloldalán egy jobbra-néző ruhás férfialak feje maradt meg (*Déch.* 519). Lezouxi gyártmány. Lelt. száma 1930. 8, 9. Lelhelye a XII. számú helyiség.

14. *Két össze nem tartozó töredék ugyanazon edényből (8. kép, 15. kép.)*. Díszítése tojásfüzér alatt körbemenő gyöngysor, a mezőben indadisz nagy levéllel, a sarkokban kisebb rozetta. Késő lezouxi gyártmány (ú. n. III. periódus). Lelt. száma 1931. 7, 69. 93. Lelhelye a IX. helyiség középső rétege.

15. *Kis töredék (10. kép.)*. Díszítése alatt gyöngysor, a képmezőből egy nagy levél maradványa (*Déch.* 1168) s jobbra egy kis galamb maradt meg. Cinnamus stílusában készült. V. ö. Knorr, Südgalische Terra sigillata Gefässe von Rottweil. 1912. XXX. t. 8; Oswald—Pryce, An Introduction to the Study of Terra Sigillata. 1920. XXXI. t. 37. Lelt. száma 1931. 7, 95.⁶³ Lelhelye a IX. helyiség középső rétege.

16. *Kis töredéken* csak egy tojástag s alatta a képmezőbe nyomott bélyeg kis része látható: CER(IALIS). Bélyegtöredékünk egyező a Ludowici V. 240 l. c. alatt közölt típussal. Mesterünk Rheinzabernben dolgozott Hadrianus—Antoninus Pius korában. Osw. p. 74. Lelt. száma 1931. 7, 139. Lelhelye a IX. helyiség.

17. *Kis töredéken* a tojásfüzérnek csak a nyoma van meg (9. kép), alatta szalagon bemélyedő retrográd jelzés: [HSI] TVIRTE-CERIALI. A név alatt egy fekvő S alakú ornamens (*Lud.* V, O. 171), egy fejét visszafordító szarvasünő maradványa (*Lud.* V, T. 103) és egy jobbra lépő állat, valószínűleg szintén szarvas hátsó része. Bélyegünk egyező a 18. számú töredékünk bélyegével. Lelt. száma 1931. 7, 40. Lelhelye az V. helyiség.

18. Négy darabból összeragasztott töredék (8. kép, 11. kép.). Díszítése tojásfüzér alatt vadállatábrázolás s a képsíkot az állatok közt egy-egy fa mezőkre osztja. Így balról egymás felett két vadállat hátsó része látható, majd egy fácska (*Lud.* V, P. 5) tetején egy kis madárral, utána egy balra futó szarvas (*Lud.* V, T. 124), melyet egy hátranéző tigris üldöz (*Lud.* V, T. 36). A tigris fejétől jobbra-balra egy-egy kis rozetta szerepel (*Lud.* V, O. 95). Ezután a fa ismétlődik a kis madárral, tovább egymás felett két kis balra futó nyúl következik (*Lud.* V, T. 240). Az egész alul egy balra haladó levélfüzér keretezi (*Lud.* V, R. 158). Jobboldalon a nyulacska felett mesterjelzés maradványa: [CE]R[IA]LS[IS]. V. ö. a bélyegre *Lud.* V, 240 l. e típust. Lelt. száma 1931. 7, 39. Lelhelye a IX. helyiség középső rétege. A két retrográd *Cerialis* bélyeget nyomdatechnikai okokból csak fordítva tudjuk adni.

19. *Kis töredéken (14. kép)* fent tojástagok maradványai (*Lud.* V, R. 20), a képmezőben egy levéltöredék (*Lud.* V, B. 20) és egy töredékes ábrázolás. Szalagon benyomott retrográd jelzés B. F. ATTON I. Bélyegre v. ö. *Lud.* V, 239 l. bélyegeit. Atto rheinzaberni mester az Antoninusok korában dolgozott (Osw. p. 30). Lelt. száma 1931. 7, 41. Lelhelye az V. helyiség.

⁶³ A 10—15. szám alatt közölt lezouxi szigillátákon kívül még több apró darab került elő ebből a gyárból. Ezek azonban oly kis töredékek s a díszítések motívumai annyira ismertek, hogy külön felsorolásukat mellőzhetem. Lelt. számuk 1931. 7, 62, 66, 68, 71, 73, 74, 75, 77, 78, 96, 128.

20. *Kis töredék (6. kép.)*. Díszítése két nyúl töredéke, melyek Ludowici képtípusai közt nem szerepelnek. Ezek alatt kiemelkedő sávon bemélyedő retrográd jelzés töredéke: [L]VCANV[S F]. Bélyegére v. ö. *Lud.* V, S. 242. Ettől a mestertől egy hasonló nagyobb töredéket a Vihar-utcában találtunk (lelt. száma 1931. 10). Lucanus nevű mester dolgozott már La Graufesenqueben Nero—Vespasianus alatt; de ott síma edényeket gyártott. A mi Lucanusunk a Heiligenbergben és Rheinzabernben dolgozó mesterrel azonos, aki Hadrianus—Antoninus Pius alatt dolgozott. *Osw.* p. 168. Lelt. száma 1931. 7, 42. Lelhelye a X. helyiség.

21. Két darabból összeragasztott *töredék* az edény *díszített* testének alsó részéből (XLVI. t. 16., 6. kép.). Kettős medaillonban levéldísz (hasznoló a *Lud.* V, P. 71-hez), a medailonok között egymás alatt két kis kör. A képmezőben bélyegtöredék bemélyített betűkkel: CV . . . Cu-val kezdődő mesternév sok van (v. ö. *Lud.* V, 213 l.). Ezek közül a Cupitus egyezik meg legjobban a mi töredékünk bélyegével. De ez a mester Rheinzabernben eddigi ismereteink szerint reliefes darabot még nem készített. Cupitust keletgalliai mesternek veszi Oswald s Hadrianus—Antoninus Pius korába helyezi. *Oswald* p. 100. Lelt. száma 1931. 7, 43. Lelhelye az V. helyiség.

22. Három darabból álló *töredék (6. és 9. kép.)*. Díszítése tojásfüzér (*Lud.* V, R. 100) alatt az edény testén körben ismétlődő kettős félkörök, köztük lelógó függőleges választóvonalak, a félkörökben jobbra néző hippocampus (*Lud.* V, T. 136). A félkörök alatt állatok voltak, az egyik darabon így egy balra néző guggoló nyúl (*Lud.* V, 237) és egy balra futó kutya maradványa (*Lud.* V, T. 218) látható. A nyúl előtt kiálló relief-szerű betűs jelzés: ΛΤ. Ez a bélyeg előfordult már Aquincumban s a Nemzeti Múzeum anyagában. Ez a jelzés gyakori Rheinzabernben (*Lud.* II, S. 136, No. 1037 ff, S. 164, No. 2698; V. S. 160, No. 2431). Több esetben a *Cerialis* jelzésű edényeken fordulnak elő. — Ludowici szerint valószínűleg *Luteus* rejtőzik alatta. Ezt azonban bizonyítva nem látjuk s így inkább *Cerialissal* kell kapcsolatba hozni. Leltári száma 1931. 7, 44, 83, 84. Lelhelye a IX. számú helyiség.

23. Három darabból összeragasztott *töredék (11. kép.)*. Magassága 13, szélessége 14 cm. Díszítése egy sor körbemenő háromágú levél alatt, melyek a szokottabb tojástagokat pótolják, hullámos indadíszítés (*Lud.* V, K. B. 79) s a hajlásokban egy jobbra lépő s fejét visszafordító Pan (*Lud.* V, M. 85), valamint nagy levél (*Lud.* V, P. 62) szerepelnek. Ilyen tojástagokat pótló leveleket használ pl. Janus (*Lud.* V, R. 130), de a mi levelünk az O. 224-el egyező, mely *Cerialis* és *Comitalis* típusaihoz tartozik. Az indadíszítést *Cerialis* és *Iuvenis* használják, a fiatal Pant, mely már Lezouxban is előfordult (*Déch.* 419. Albucius és Doeccus típusai) *Comitalis*, a nagy levél *Cerialis* típuskészletéből való. Így e két mester valamelyikétől való töredékünk, de mutatja egyúttal Janustól, a legelső Rheinzabernben letelepedett fazekastól való függésüket. Janus már Heiligenbergben is használt ily leveleket tojástagok helyett (v. ö. *Forrer*, XXVI. t. 2, XXVIII. t. 5., 9., 10., 15., 17., XXIX. t. 3., 10—12. Lelt. száma 1930, 2, 6. Lelhelye egy próbagödör, mely az udvar területére esett.

24. Az edény *díszített* testéből való *töredék (6. kép.)*. Díszítése félköralakú levél-füzérben (*Lud.* V, K. B. 57) egy-egy amfora (*Lud.* V, O. 10), a félkörök közt egy-egy ágacska (*Lud.* V, P. 39). Az egésztest alul egy balra futó levél-füzér zárja be (*Lud.* V, R.

158). A rheinzaberni Cerialis is stílusában készült. Lelt. száma 1930. 8, 5. A XII. számú helyiségben került elő.

25. *Kisebb töredék (9. kép)*. Az edény testét függőleges gyöngysorból alkotott vonalak mezőkre osztották. Az egyik mezőben fent kettős medaillonban egy párdúc töredéke (*Lud. V, T. 41*), alatta egy balra néző ülő szarvasünő (*Lud. V, T. 183*). A baloldali mezőből egy nőstényoroszlán töredéke (*Lud. V, T. 47*) maradt meg. A párducot megtaláljuk már Lezouxban is (*Déch. 799*). A mi töredékünk Cobnertus stílusában készült s a rheinzaberni gyárból való. Lelt. száma 1930. 8, 4. Lelhelye a XII. számú helyiség.

26. *Kis töredék (7. kép)*, melyen kettős szegélyű medaillonban egy visszanézős sas látható. Ez a madár a *Ludowici T. 279* típussal egyező, melyet Cobnertus, Firmus, Attilus és Comitialis használnak. Lelt. száma 1930. 2, 7. Lelhelye egy próbagödör, mely az udvar területére esett.

27. *Kisebb töredék* az edény testének alsó részéből (*7. kép*). A díszítés alsó lezárását egy balra haladó s kétágú levelekből alkotott füzér képezi (*Lud. V, R. 152*. Arvernicus használja). A képmezőből csak egy maszkon (*Lud. V, M. 16*) álló alak lábai maradtak meg. Lelt. száma 1930. 2, 10. Lelhelye, mint az előző példányé.

28. *Töredékünk (6. kép)* az edény testéből való s rajta egy nagy levél maradt meg az indával. Pontosan véve ez a levéltípus *Ludowicinél* nem szerepel. Lelt. száma 1930. 8, 6. Lelhelye a XII. számú helyiség.

29. *Kisebb töredéken* egy meztelen alak alsó része a csípőről lehulló kendő két végével látható. Ez az alak *Ludowici V, M. 120* alatt szerepel s *Cerialis* és *Primitius* használják. Lelt. száma 1931. 7, 99. Lelhelye a VIII. helyiség középső rétege.

30. *Kis töredéken* egy jobbra támadó meztelen harcos alakjának felső része (*7. kép*). A hős sisakot visel, jobbjaiban lándzsa, baljában kis kerek pajzs. Típusát hozza *Ludowici V, M. 165* alatt. Sok rheinzaberni mester használja. Előfordul a galliai műhelyekben is (Vienne), v. ö. *Déch. 107*. Darabunkban feltűnő rossz anyaga van. Lelt. száma 1931. 7, 129. Lelhelye a IX. helyiség középső rétege.

31. *Kisebb töredék*, melyen a tojástagokat háromágú levelek pótolják (*11. kép*). A képmezőből levél és indanyomok maradtak meg. Ilyen keretdísz használ Rhein-zabernben Janus (*Lud. V, R. 130*). Ugyancsak megvan ez a keretdísz a Heiligenbergben készített darabjain is (v. ö. *Forrer, id. m. XXVI. t. 2., XXVIII. t. 5., 9., 10., 15., 17. XXIX. t. 3., 10—12.*). Lelt. száma 1931. 7, 67. Lelhelye az V. helyiség.

32. Két darabból összeragasztott *töredék (14. kép)*. Megmaradt díszítése egyszerű tojástagok alatt kettős körök sorából áll. Ugyanezen elemeket láthatjuk egy *Reginus* jelzetű edényen is. V. ö. *Lud. V, R. 79*. Lelt. száma 1931. 7, 70. Lelhelye az udvar középső rétege.

33. *Töredékünk* díszítése árkádsorokból állott (*6. kép*), alatta állatokkal. Az árkád oszlopa egy hosszúkás ornamens (*Lud. V, O. 312*). Alattuk egy jobbra futó szarvss (*Lud. V, T. 117*). A baloldali szarvas alatt egy legyezőszerű ornamens (*Lud. V, O. 1*), a jobboldali alatt egy amfora (*Lud. V, O. 9*). Az egész alul balra haladó kettős levelekből füzér zárja be, mely *Ludowici* füzértípusai közt nem szerepel, de ilyen leveleket használ *Pupus* és *Comitialis* (*Lud. V, O. 252*). Lelt. száma 1931. 7, 17. Lelhelye a X. számú helyiség.

34. Három darabból összeragasztott *töredék* (6. kép.). Díszítése tojásfüzér alatt (*Lud.* V, R. 32) egy térdeplő amazon *töredéke* (*Lud.* V, M. 157), aki felé jobbról egy groteszk kinézésű alak közeledik (*Lud.* V, M. 122). Ezt az alakot Ludowici szerint csak *Lupus* használja s ugyancsak szerepel az ő típusai között az amazon és a tojástagunk is. A groteszk alaktól jobbra egy szakállas Pan maszk fordul elő (*Lud.* V, M. 10). Ezt szerinte *Janus* használja csak, de darabunk bizonyítja, hogy *Janus* készletéből átvette *Lupus* is. Lelt. száma 1931. 7, 100., 121. Lelhelye a X. számú helyiség.

35. Ugyanazon edényből származó két össze nem tartozó *töredék* (7. kép.). A nagyobbikon egy balra futó vaddisznó látható (*Lud.* V, T. 72). Ezt Ludowici szerint Comitialis és Julius használják. A vaddisznó alatt egy kis balra futó kutya (*Lud.* V, T. 201). A vaddisznótól balra nyom, hogy ott még valami ornemens volt. A kisebbik darabon is ugyanaz a vaddisznó és kutya szerepel, csak erősen *töredékesen*. A vaddisznó típusát megtaláljuk még Lezouxban (*Déch.* 834), onnan veszik át a rheinzaberni mesterek. Lelt. száma 1931. 7, 87., 88. Lelhelye az udvar középső rétege.

36. *Kis töredék* (14. kép.). Díszítése tojásfüzér (*Lud.* V, R. 71). alatta félkörívű keretben (*Lud.* V, KB. 34) egy balra támadó kis alak (*Lud.* V, M. 153). *Töredékünk* Reginus műhelyéből kerülhetett ki. Lelt. száma 1931. 7, 110. Lelhelye a III. helyiség.

37. *Kis töredéken* kettős recés félkör alatt (*Lud.* V, KB. 65) egy kis balra szaladó alak (*Lud.* V, M. 254., 9. kép.). Az edény testén függőleges választó ornamensek is szerepelnek s egy ilyennek nyoma is megmaradt a *töredék* jobboldalán. Rheinzaberni díszítmény. Lelt. száma 1931. 7, 111. Lelhelye az V. helyiség alsó rétege.

38. Egy egész *kis darabon* egy fél vagy egész körben ábrázolt, balra lépő *Ámor* alakja (*Lud.* V, M. 288), alul pedig balra haladó levélfüzér nyoma maradt meg (9. kép.). Lelt. száma 1931. 7, 109. A IV. számú udvarból került elő.

39. Egy *kis töredéken* balra támadó meztelen gladiátor lándzsát tartó *töredéke* (6. kép.) látható (*Lud.* V, M. 215). Lelt. száma 1931. 7, 105.

40. *Kis töredéken* fent egy gigász *töredéke* (*Lud.* V, M. 92), alatta pedig kétszer egy balra néző Pan maszk fordul elő (*Lud.* V, M. 19). Ezeket a motívumokat (11. kép.) sok rheinzaberni mester használja. Lelhelye a X. helyiség. Lelt. száma 1931. 7, 132.

41. *Kisebb töredék*, melyben egy nagy levél maradt meg, mely *Ludowici* P. 58 típusával egyező (8. kép.). Rheinzaberni mesterek nagyon kedvelték. Lelt. száma 1931. 7, 94. Lelhelye a VIII. helyiség.

A 16—41. *töredékek* Rheinzabernben készültek. Rajtuk kívül még 36 beletárolt, egész *kis töredék* fordul elő, melyeken a figurális díszekből és ornamensekből csak nagyon kevés látszik. Mind a *Drag.* 37 formát mutatják, csak egy *töredéknek* van *Drag.* 30 formája. Ez utóbbin geometrikus beosztás szerepel, az egyik négyszögben egy jobbra lépő kis tigris látható (*Lud.* V, 41).

42. Két darabból összeragasztott *tál töredéke* (12. és 13. kép.). Tojásfüzér alatt kettős medaillonban egy jobbra lépő szarvas *töredéke* (*H. T.* II, 59),⁶⁴ jobbra tőle egy jobbra szaladó kutya (*H. T.* III. 65). Az ábrázolás *töredékes*. A tojásfüzér jellegzetes s *westerndorfi* mesterek használják. A tojástagok vonalai nem félköralakúak, hanem

⁶⁴ Ez a rövidítés utalás *J. v. Hefner*, Die römische Töpferi in Westerdorf (Oberbayrisches Archiv XXII, 1863) c. dolgozatának megfelelő típusaira. Eztán rövidítve *H.*-val adjuk.

átmenetek a szegletesek felé s a baloldalon levő vastagabb pálcátág vízszintesen rovátkolt. A szarvas típusa Rheinzabernből jön át, v. ö. *Ludowici* V, T. 111. és T. 126., melyet ott Cobnertus használ. A futó kutya típusa is megvan Rheinzabernben (*Lud.* V, T. 219, 225). Az edény pereme alatti síma szegélyen ferdén benyomott bélyeg: AVGVSTVS F. Ez a bélyeg különbözik a *Lud.* V, S. 210 alatti daraboktól, valamint a *Hefner* (T. I, 2) és *Knorr* (Fundberichte aus Schwaben XIV (1906), T. I.) által adott bélyegektől. Westerndorfi készítmény. Lelt. száma 1931. 7, 34. Lelhelye a VIII. helyiség középső rétege.

43. *Drag.* 37. alakú *tál* síma felsőrésze a szájpereccel és a tojásfüzér csekély nyomával, mely egyező lehetett a 44. számú darabunk füzérével (XLVI. t. 13., 15. kép). A síma perem alatti részen ferdén benyomva AVGVSTVS F., mely mesterjelzés egy keveset eltér a 42. számú darabunk jelzésétől. *Augustus* bélyegeire v. ö. *Oswald*, p. 33. Lelt. száma 1931. 7, 36. Lelhelye a X. helyiség.

44. Kisebb töredék, melynek díszítéséből csak a tojásfüzér maradt meg (H. T. III. 121.) (15. kép). Pereme alatt ferdén benyomott bélyeg töredéke: [AVG]VSTVS F, mely egyező a 43. számú darabunk jelzésével. Ehhez a töredékhez tartozik egy másik kis darab, de a kettő nem illik össze. Itt már a díszített mezőből is megmaradt baloldalon egy kis oroszán feje és előtte egy kivehetetlen tárgy vagy alak nyoma. Hefnernél ezt az oroszán-típust nem találjuk. Egyező lesz a rheinzaberni típusok közül a *Lud.* V, T. 29-el, melyet *Helenius* használ, aki később Westerndorfban működött. Lelt. számuk 1931, 7, 37, 124. Lelhelye a IX. helyiség középső rétege.

45. Három össze nem tartozó töredék ugyanazon *Drag.* 37 alakú *tál*ból (13. és 15. kép). Felületük kopott és feltűnő rossz anyaguk van. A nagyobbik darabon baloldalt Minerva (H. T. I, 6) töredék, ezután Mars (H. T. II, 30), végül kettős medaillonban a baljában bőségszarut tartva, Fortuna látható (H. T. I. 9). Ez utóbbiból csak kevés nyom maradt meg. V. ö. az 50. számú darabnak teljesebb ábrázolásával. Az alakok között hosszúkás levelek vannak (H. T. III. 92). Marstól balra a képmezőből kiálló bélyeg-töredék OS[ER]. V. ö. *Knorr*, Fundb. aus Schwaben XIV (1906), 87. l. A kisebb darabon fent a jellegzetes westerndorfi tojásfüzér alatta Minerva és Mars alakjainak töredékei. A két alak közt kiemelkedő szalagon jelzés: COMITIALIS F. A harmadik darabon a tojástagok alatt a kettős medaillonban ábrázolt Fortunának a felső része látható Comitalis bélyegeire v. ö. *Oswald*, p. 85. Jellegzetes westerndorfi áru. Lelt. száma 1931. 7, 35. Lelhelye a IX. helyiség.

46. Hasonló alakú *tál* pereméből és testéből való kis darab (13. kép). Díszítése tojásfüzér (H. T. III. 119), alatta egy ferdén álló rovátkolt pálcadisz (H. T. III. 106), baloldalon egy oroszán töredéke (H. T. 49). Az anyaga téglaszínű, a máz pattogó, nem erős, világosvörös. Ez mind jellemző a westerndorfi árukra. A perem alatti síma szegélyen benyomott bélyeg: PERGAMVS. Ez a név Hefnernél és Oswaldnál nem fordul elő. Lelt. száma 1931. 7, 38. Lelhelye a IX. helyiség.

47. Kisebb töredék (XLVI. t. 15.). A síma perem alatt tojástagok, baloldalon a négy vonalból álló pálcátágok (H. T. III. 119). Alattuk félkör maradványa, melyben díszítés volt. Ennek jobboldalán egy kis madár feje maradt meg, melyen taréj van (H. T. III. 75). Az edény síma szegélyén bevéssett írás: [M]ONTANVS. Mint név igen gyakori s sok fazekast hívnak így. Darabunk westerndorfi áru. Az itt előforduló tojásfüzért használja Rheinzabernben *Helenius* és *Firmus* is (*Lud.* V, R. 56). Nem érdektelen, hogy ez a két

mester később Rheinzabernből Westerndorfba költözik át. Így például Firmus 135—150 közt Heiligenbergben, 150—160—170-ben Rheinzabernben és 170—180-ig Westerndorfban dolgozott (v. ö. *Reubel*, Römische Töpfer in Rheinzabern. Ein Beitrag zur Geschichte der verzierten Terra Sigillata. Speier a. Rh. 1912. 42 l.). Különben mint más esetekben is láthatjuk, ez volt a mesterek vándorlásának rendes útja, a végpont más nem lehetett csak Westerndorf. Lelt. száma 1931. 7, 17. Lelhelye a IX. helyiség.

48. *Kisebb töredék (12. kép)*. Díszítése a jellegzetes westerndorfi tojásfüzér alatt szabadon lebegő alakokból áll. Baloldalon egy jobbra lépő meztelen alak hátán egy bortömlőt, baljában edényt tartva (*H. T. II. 34*), mellette egy jobbra néző női alak, akinek felemelt jobbjáról ruhájának vége lecsüng (*H. T. II. 42*). A tömlős alak előfordul egy Knorr által közölt müncheni darabon, melynek jelzése C S S MAIANVS F (v. ö. Fundb. XIV (1906), T. III. 6) és látható a stuttgarti múzeum egy példányán is; u. ott, S. 72, Textfig. A). Lelt. száma 1931. 7, 98. Lelhelye a IX. helyiség.

49. *Nagyobb töredék (15. kép)*. Díszítése a jellemző westerndorfi tojásfüzér alatt egy körbemenő egyenes vonal. Ez alatt szabadon alakok töredékei következnek. Köztük fejmagasságban egy-egy kettős kör, közepükön ponttal (*H. T. III. 114*). Az alakok között egy balra néző meztelen alak jobbájában egy ágat, baljában egy kendőt tart (*H. T. II. 31*). Ez az alak előfordul Rheinzabernben (*Lud. V, M. 87*) s Lezouxban sem hiányzik (*Déch. 56*). Déchelette Apollonak tartja. Ez után következik egy hátrakötött kezű Pan (*H. T. I. 12*), mely szintén megvan a lezouxi (*Déch. 409*) és rheinzaberni (*Lud. V, M. 84*) mesterek típusai között is. A töredékünk két oldalán volt még nyom, hogy ott is voltak még alakok. Darabunkon az alakoknak csak a felső részei maradtak meg. Mind a két darabot láthatjuk a stuttgarti múzeum westerndorfi töredékein (Fundber. XIV (1906), T. III. 7, 8). Lelt. száma 1931. 7, 51. Lelhelye a VIII. helyiség.

50. Két darabból összeragasztott *töredék (13. kép)*. A westerndorfi tojásfüzér alatt kettős medaillonban az ülő Fortuna (v. ö. a 45. számú darabunkat), mellette az álló Jupiter töredéke (*H. T. I. 1*). Jupiter teljes alakjára v. ö. Knorr, Fundber. XIV (1906), 90 l. Textfig. B, II. t. 3. Lelt. száma 1931. 7, 52. Lelhelye a IX. helyiség.

51. *Egy nagy Drag. 37 alakú tálnak négy össze nem tartozó töredéke (VII. t.)*. Díszítése tojásfüzér alatt árkádsor, benne alakok. A tojásfüzér baloldalán a függőleges pálcika helyét csavart vonal foglalja el (*H. T. III. 119*; Knorr, Fundber. XIV (1906), T. II. 8). Az egyik árkád alatt megmaradt Jupiter töredéke (*H. T. I. 1*), v. ö. az előbbi darabbal. Lelt. száma 1931. 7, 89, 90, 91, 92. Lelhelye a IX. helyiség.

52. Egy edényből származó két össze nem tartozó *töredék (15. kép)*. A díszítés árkádok alatt álló alakból és lovasból állott. Az árkád egyenes oldala lent egy rozetta (*H. T. III. 85*), közbul recés vonal és fent egy csavart vonal (*H. T. III. 116*), az ív egyik oldalán, t. i. belül recézett (*H. T. III. 110*). Az álló alak egy meztelen harcos, baljában lándzsa, jobbával szíját köti mellén keresztbe (*H. T. II. 36*). A lovasalak jól látható Hefnernél, páncélzata van, lován nincsen szerszám, jobbát hajításra felemeli (*T. II. 33*). Mint az előbbieket, ez is jellemző westerndorfi áru. Lelt. száma 1931. 7, 85. Lelhelye az udvar középső rétege.

53. Két darabból összeragasztott *töredék (13. és 15. kép)*. Díszítése tojásfüzér (westerndorfi), baloldalt egy nagy oroszlánfej töredéke (*H. T. II. 48*), egy jobbra lépő kis szarvas (*H. II. 59*) és egy balra szaladó kis kutya (*H. T. III. 67*). A szarvas felett

ferdén két kis pálcadísz, két végükön gömbbel (*H. T. III. 107*). Lelt száma 1931. 7, 53. Lelhelye a IX. helyiség.

54. Egy nagyobb tálnak négy össze nem tartozó töredéke (12. és 13. kép). Díszítése westerndorfi tojásfüzér alatt körbemenő vonal, alatta szabad stílusban állat-alakok: szaladó szarvas (*H. II. 58*), visszanéző szarvasüő (*H. T. II. 60*) és szaladó kutya (*H. T. III. 66*) alakjai ismétlődnek. Westerndorfi áru. Lelt. száma 1931. 7, 79—82. Lelhelye a VIII. helyiség.

55. *Kis töredék*, melynek díszítése westerndorfi tojásfüzér alatt félköralakú ornamens. Az egyikben egy balra futó kutya maradványa (*H. T. III. 67*). Lelt száma 1931. 7, 112. Lelhelye az udvar középső rétege.

56. *Kisebb darab* (12. kép). Díszítése tojástagok alatt körbefutó vonal, alatta egymás felett félkörök (*H. T. III. 111*), baloldalt függőleges recézett pálcá felett (*H. T. III. 90*) egy rozetta (*H. T. III. 85*). A tojástagok jobboldalt lógó pálcátagjai végükön behajlanak és gömbben végződnek (*H. T. III. 121*). Westerndorfi áru. Lelt száma 1931. 7, 131. Lelhelye a IX. helyiség.

A 42—56. számok kivétel nélkül westerndorfi fazekasok készítményei. Ezeken kívül van még nagyon sok apró töredék, melyek innen származó tálaiból valók, de a díszítés nagyon töredékes volta miatt felsorolásuktól eltekintettem. Feltűnő, hogy ez a Pannoniához legközelebb eső nyugati gyár mily sokat szállított hozzánk. Igaz, hogy a legkésőbbi is azon gyárak között, melyek a terra sigillata igazi fájával kereskedtek, s az épület is abban a korban volt első, igazi használatban, mikor ilyen edények forogtak közkén. A westerndorfi áruk kora Marcus Aurelius uralkodási idejére esik, általánosságban így is kezelik, de itt Pannoniában zárt leletek nyomán már mondhatjuk, hogy a 200-as évekig általánosan elterjedtek. Ez a hely volt az utolsó állomása annak a nagy fazekas vándorlásnak, mely az I. század közepén megindulva Dél-Franciaországból generációkon keresztül keletre haladva újabb és újabb gyárakat létesít. A végén csak Noricum és Pannonia volt az igazi vevőközönség, a Balkán gyengén jutott szóhoz, nemkülönben Dácia is. Ennek oka elsősorban az, hogy amint a vándorlás megkezdődött, a Keletre menő gyárak többé már Nyugatnak nem dolgoztak. Ezért van az, hogy a westerndorfi áru legnagyobb mennyiségben és legszebb példányaiban pl. Pannoniában fordult elő.

Terra sigillata töredékeink ismertetésénél elsősorban *Knorr*, *Déchelette*, *Ludowici*, *Forrer* stb. összefoglaló dolgozataira hivatkoztunk. Újabban a képtípusokat összefüggően tárgyalta *F. Oswald*, *Index of figure-types on Terra Sigillata Liverpool, I—IV.* kötetekben. A képtípus számaira a jelen alkalommal nem térünk ki. Mi az eredeti publikációkat vettük alapul. A nagy graufesenque-i gyár termékeit az új leletek alapján *Hermet*, *La Graufesenque*, Paris 1934. dolgozta fel. Oswald adja 1937-ig az irodalmat is. Az újabb pannoniái kutatások a nyugati kutatók eredményeit jelentősen előbbre vitték s itt elsősorban a westerndorfi műhelyekre utalhatunk.

Pacatus aquincumi műhelyének termékei nem jelentkeztek, sőt más aquincumi gyárak sem. Ezek az apró megfigyelések egy ilyen kis ásatás keretén belül nemcsak helyi topográfiai kutatások szempontjából érdekesek, de túlmenően az egész tartomány gazdaságtörténetére is világot deríthetnek. Ez is egy ok volt arra, hogy egy kis kiterjedésű ásatás anyagát a maga teljes egészében hozzuk ki. Összefüggő nagyobb egészben nem a nagy leletek (pl. nálunk Aquincumban az orgona, hordók stb.) adják az igazi provinciális

kultúrnívót, hanem a leletek nagy száma. És ez a tény akkor bír igazi fontossággal, ha ezek a még életerős birodalom legtávolabbi helyeiről származnak.

IV. Barbotin-díszítésű töredékek.

Ezekből csak kis töredékek kerültek elő s a festésszerűen felrakott díszítés csak levél- és indadíszekre szorítkozik. Formára nézve előfordul a *Drag.* 35 (lelt. szám 1931. 7, 140) s ennek egy változata, melynél a perem nem félkörös kihajlást mutat, hanem ívszerű s az edény testénél szögben törik meg, mint pl. *Oswald—Pryce*, LIII. t. 16. számú darabjánál (lelt. száma 1931. 7, 141). A *Drag.* 36. alakú tányért 3 darab képviseli (lelt. szám 1931. 7, 142—144), a 42-t egy (lelt. szám 1931. 7, 151), a 43-t négy kis töredék. Ez utóbbiaknak pontos formáját *Ludowici* RSMd típusa után idézhetjük (= *Oswald—Pryce*, LXXIII. t. 7). Leltári számuk 1931. 7, 145—147, 150. A *Ludowici* VMh típusát két darabon láthatjuk, az egyik töredéken a díszítés egy állat testére utal (I. sz. 1931. 7, 148, 149). Koruk a Kr. u. II. század második fele és a III. század eleje.

V. Fenékbélyegegek.

A díszítés nélküli, símafalú terra sigillata-edénytöredékeken elég sok bélyeget, a készítő mestereknek névjelzéseit találtuk. Az edényformákat *Dragendorff* számai nyomán közöljük (*Bonner Jahrbücher* XCVI (1895), I—III. t.) s *Drag.*-nak rövidítjük. A mesterek korát és gyáraik helyét a legtöbb esetben *Oswald* új műve nyomán adjuk meg (*Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata „Samian Ware“*. *Margidunum* 1931).

1. A *Drag.* 18/31 alakú tál fenéktöredéke. A bélyegből csak az első betű maradt meg. Az edény anyaga rosszabb agyag s valószínűleg rheinzaberni készítmény. Lelt. száma 1931. 7, 33. Lelhelye az udvar középső rétege.

2. [C]AVPIRRA. *Drag.* 33 alakú csésze fenékmaradványa, átm. 5·1 cm. Caupirra lezouxi mester, az Antoninusok korában dolgozott. *Osw.* p. 69. Lelt. száma 1931. 7, 20. Az V. helyiség középső rétegében találták.

3. [CA]V·PIRRA . . *Drag.* 31. alakú tál töredéke. Fenékatmérő 9·4 cm a bélyege elmosódott és hiányos. Lelt. száma 1931. 7, 25. Lelhelye mint az előbbié.

4. COSTIO PR FE. *Drag.* 33. alakú csésze fenékmaradványa. Ez a bélyeg egyező a *Ludowici*, V. S. 213b. alatt közölt típussal. *Costio Pr(imus?) fe(cit)* a feloldása. Rheinzaberni gyártmány Hadrianus—Antoninusok korából. *Osw.* p. 91. Lelt. száma 1931. 7, 19. Lelhelye a VIII. helyiség középső rétege.

5. DIVICATVS. *Drag.* 33. alakú csésze fenékmaradványa. Divicatus lezouxi mester, aki Hadrianus és Antoninus Pius alatt működött. *Osw.* p. 106. Lelt. száma 1930. 8, 1. A XII. számú helyiség területén került elő.

6. FIDA[NVSFEC]. *Drag.* 31. alakú kisebb tányér fenéktöredéke. Fidanus Westerndorfban dolgozott az Antoninusok uralkodása vége felé. *Osw.* p. 122. Lelt. száma 1931. 7, 30. Lelhelye a IX. helyiség.

7. FIRMVS. *Drag.* 31. alakú kisebb tányér töredéke, átm. 10 cm. Firmus nevű mester dolgozott Lezouxban is. A mi darabunk azonban Heiligenberg-, Ittenweiler-, Rheinzabern- és Westerndorfban dolgozó mestertől való. Ez a bélyeg a rheinzaberni

gyárból ismeretes bélyegekkel egyező. V. ö. *Ludowici*, V. S. 215 f. *Osw.* p. 123. Lelt. száma 1931. 7, 21. Lelhelye a VIII. helyiség középső rétege.

8. *[GEME]LLINVS*. Drag. 32. alakú tányér fenéktöredéke. Ez a mester Vichy-ben, majd Blickweilerben dolgozott Traianus és Hadrianus uralkodása idején. *Osw.* p. 132. Lelt. száma 1931. 7, 27. Lelhelye az udvar alsó rétege.

9. *[GEN]ETIV[S]*. Drag. 32. alakú tányér fenéktöredéke. Lezouxi mester Traianus és Hadrianus uralkodása idején. *Osw.* p. 133, 389. Az Oswald által közölt bélyegek közt a nominativus forma nem fordul elő. Lelt. száma 1931. 7, 32. Lelhelye a IX. helyiség középső rétege.

10. *IVLV[S]*. Kisebb Drag. 18/31. alakú tányér fenéktöredéke, a bélyeg karcolt vonalakkal alkotott keretben szerepel. Rheinzaberni készítmény az Antoninusok korából. *Osw.* p. 151. Bélyegünk egyező a *Ludowici* V, S. 217 f. alatt közölt típussal. Lelt. száma 1931. 7, 28. Lelhelye a IX. helyiség.

11. *[M]ACRIM*. Drag. 27. alakú csésze, több darabból összeragasztott példány. Magassága 5·5, átmérője 14 cm. Macer La Graufesenqueban dolgozott Nero és Vespasianus uralkodása alatt. *Osw.* p. 175. Lelt. száma 1931. 7, 155. Lelhelye a X. helyiség padló alatti rétege.

12. *MAC//RATI*. Drag. 33. alakú csésze feneke, átmérője 5·1 cm. Maceratus Lezouxban dolgozott Hadrianus és az Antoninusok alatt. *Osw.* p. 175. Lelt. száma 1931. 7, 18. Lelhelye az udvar területe.

13. *MACRINVS · F*. Drag. 18/31. alakú tányér feneke, átmérője 10 cm. Fenekén kívül bekarcolt vonalak, melyek értelmetlenek. Macrinus Lezouxban dolgozott Hadrianus és az Antoninusok korában. *Osw.* p. 176—177. Lelt. száma 1931. 7, 23. Lelhelye az V. helyiség.

14. *MAR[TI]NVS*. Drag. 33. alakú csésze töredéke, rossz anyag, a jelzése kopott. Rheinzaberni mester az Antoninusok korából. *Osw.* p. 190. Lelt. száma 1930. 8, 3. Lelhelye a XII. helyiség területe, még 1930-ban került elő.

15. *M[ASC]VLIM*. Drag. 31. alakú tál töredéke, fenékátmérője 12·2 cm. Masclus vagy Masculus La Graufesenque-ben dolgozott Claudius—Vespasianus közti időkben. *Osw.* p. 192—193. A fenéken kívül bekarcolt kurzív név *Adiutor*. Lelt. száma 1931. 7, 16. Az udvar legalsó rétegében találtuk.

16. *PATERNINIM*. Drag. 18/31. alakú tál feneke, átmérője 11·1 cm. Paterninus trieri mester az Antoninusok korában. *Osw.* p. 231. A Rheinzabernben talált bélyegek mások (v. ö. *Ludowici*, V, S. 225). Lelt. száma 1931. 7, 24. Lelhelye a X. helyiség.

17. *PAT*.... Drag. 18/31. alakú tányér fenéktöredéke. A bélyeget karcolt vonalak koszorúja veszi körül. Paternus lezouxi mester készítménye lehet, aki Traianus—Antoninusok korában dolgozott. *Osw.* p. 231. Egyébként *Pat*-tal kezdődő mesternév több is van, v. ö. *Osw.* p. 229—234. Lelt. száma 1931. 7, 29. Az edény fenekén kívül bekarcolt írás amardványa N betűvel. Lelhelye a II. helyiség.

18. *[QV]INTILIANI*. Drag. 18/31. alakú tál feneke. Quintilianus Lezoux-, Vichy- és Lubié-ban dolgozott Hadrianus és Antoninus Pius alatt *Osw.* p. 257. Lelt. száma 1931. 7, 138. Lelhelye a IX. helyiség középső rétege.

19. *SEVERVS FECIT*. Drag. 32. alakú tál fenéktöredéke. Severus gyakori fazekas név. A mienk az a mester, aki Rheinzabernben, Kräherwaldban és Western-

dorfban fordul elő. A mi darabunk rheinzaberni korából való s Antoninus Pius uralkodása alatt készült. *Osw.* p. 298. Ez a bélyeg egyező a *Ludowici* V, S. 230b. alatti típussal. Lelt. száma 1930. 8, 2. A XII. helyiség területéről.

20. *VICTORINVS FE.* Drag. 33. alakú csésze fenéktöredéke. Rheinzabernben dolgozott az Antoninusok alatt. *Osw.* p. 334. Bélyege egyező a *Ludowici* V, S. 233 l. alatt közölt darabbal. Lelt. száma 1930. 2, 4. Lelhelye az a próbagödör, melyet 1930-ban ástak az udvar helyén.

21. *VICTORIN* Drag. 18/31. alakú tányér fenéktöredéke. Bélyegtöredékünk egyező volt a *Ludowici* V, S. 233n. alatt hozott példánnyal. Lelt. száma 1931. 7, 26. Lelhelye a IX. helyiség.

22. *VIRILIS F.* Drag. 18/31. alakú tál töredéke, átmérője 9·9 cm. *Virilis* nevű mester dolgozott La Graufesenque-ben a Flaviusok alatt is, a mienk Heiligenbergben és Rheinzabernben Traianus—Antoninusok alatt dolgozó fazekas. *Osw.* p. 338. Rheinzaberni bélyegeire v. ö. *Lud.* V, S. 233—234, a mi bélyegünk kb. az f. alattival egyező. Lelt. száma 1931. 7, 22. Lelhelye a X. helyiség.

23. *VS F.* Drag. 32. alakú tányér fenékmaradványa a mester nevének utolsó két betűjével . . . *us*, mely után *fecit* következett. Lelt. száma 1931. 7, 31. Lelhelye az udvar területe.

24. *IS* Drag. 18/31. alakú tál fenéktöredéke. A fazekas jelzéséből csak két betű maradt meg. Az edény fenékén kívül bekarcolás, mely ágat ábrázol. Lelt. száma 1930. 2, 5. Lelhelye az 1930-ban ásott próbagödör az udvar területén.

Ezekon kívül nagy számban jöttek elő díszítés nélküli síma táltöredékek, melyek a Drag. 18, 27, 31, 32, 33, 38, 46 (= *Forrer*, T. XIII, 20), 54, *Déch.* 72, 75, *Lud.* Tg. (= *Oswald—Pryce*, pl. LXIX, 2) formákat mutatják. Lelt. számuk 1931. 7, 156.

VI. Vegyes edények (XLVI. t.).

1. *Egyfülű korsó.* Sárgás anyag sok darabból összeragasztva, hiányos. Mag. 32·7 cm. Kerek szájjal, kissé hosszúkás testével a közönséges típusú korsók közé tartozik. Lelt. száma 1931. 7, 164. Lelhelye az V. helyiség.

2. *Behorpasztott oldalú pohár* (Faltenbecher). Csonka, magassága 8·5 cm. Sárgás-barna agyagból készült, festése barnás színű. Lelt. száma 1931. 7, 170. Lelhelye a VIII. helyiség középső rétege.

3. *Füstölőcsésze-töredékek.* Ilyénekből több darabot szedtünk fel. A felső peremük rovátkolt, ez alatt kiálló szegély, mely ujbbenomással tagolt. Van olyan is, melynek a teste többszörösen tagolt, kiálló rovátkolt szegéllyel. Lelt. számuk 1931. 7, 174.

4. *Kis korsó töredéke.* Lapos talpa van, mely elég széles, sajnos a nyakától kezdve hiányzik, de megállapítható, hogy füle nem volt. Vörös anyag, vörösre festve. Magassága 9·2 cm. Lelt. száma 1931. 7, 165. Lelhelye az udvar.

5. *Csésze töredéke.* Lapos fenéke, egyenes oldala elüt a közönséges hátiedények formájától. Durva anyag, magassága 7 cm. Lelt. száma 1931, 7, 166. Lelhelye a IX. helyiség felső rétege.

6. *Dörzsölőtál*. Átmérője 30, magassága 8.5 cm. Sárgásszürkére égetett agyag. Belseje apró folyami kavicsokkal van beszórva. Lelt. száma 1931. 7, 163. Lelhelye a pincegádor.

Ezekén kívül nagyon sok konyhaedény-töredék került elő, amelyek csonkaságuknál fogva rendes formát nem adtak s így külön felsorolásuknak e helyen semmi jelentősége sem volna. Feltűnő volt azonban, hogy a későrómai korra oly jellemző zománcos edények, elsősorban dörzsölőtál-töredékek teljesen hiányoztak. Ezek helyét egy fekete színű, szemcsés anyagú áru pótolja, mely az előbbiekkal közösen uralta a késői korszakot.

LA MAISON DU COLLÈGE DES POMPIERS DE LA VILLE CIVILE D'AQUINCUM. (EXTRAIT)

par LOUIS NAGY, Budapest.

Les services électriques de la ville de Budapest ont fait bâtir pendant l'été de 1930 une station de distribution d'électricité sur un terrain qui est situé au sud du Musée d'Aquincum et à droite de la rue Külső-Szentendrei. Au cours des travaux de fondations on a trouvé dans ce terrain un conduit d'eau de dimensions assez grandes, des vestiges de murs et quelques menus objets. (Sur la **fig. 1** ce territoire est délimité par —.—.—.—.). La station fut construite en 1931 sur l'emplacement bâti de la ville civile d'Aquincum (sur la **fig. 1** circonscrit par -----). Comme on a creusé jusqu'aux couches les plus profondes, tout ce que pouvait renfermer ce terrain fut mis à jour. L'humus ne contenait que les débris d'un vase du XVIe ou du XVIIe siècle (**fig. 2**).

Dans la couche romaine on a découvert les murs d'un bâtiment. A l'ouest de ces ruines on a déterré les vestiges d'une rue romaine (A). Cette rue, pavée de grandes plaques de calcaire, fut employée pendant longtemps après la domination romaine. Sous le pavé on a trouvé un conduit d'eau (C) à murs solides de mortier. La partie inférieure et supérieure du conduit furent construites de plaques de calcaire taillées (**Fig. 3; Pl. XXXVII, 3**). Ce conduit fournissait de l'eau à un grand édifice public. Au sud du conduit d'eau, la rue se prolongeait jusqu'à un grand mur (B) qui était parallèle avec l'enceinte de la ville civile d'Aquincum.

A l'est de la rue, on a découvert des murs de calcaire du type *opus incertum*. Ces murs entouraient les pièces n^{os}. I—III. La pièce n^o. I — qui communiquait par une porte avec le local no. II — ne pouvait pas être mis à découvert dans toute sa longueur. La pièce n°. III, la plus petite, était isolée des autres. La section de rue ainsi retrouvée était le prolongement de la grande rue qui longeait le grand bain et le macellum, et nos trois locaux pouvaient appartenir au nombre des boutiques qui s'alignaient le long de la grande rue en question. Un chapiteau de type provincial ornait probablement la pièce n^o I. (**Pl. XXXVII, 1**).

A l'est des locaux nos I—III, plusieurs pièces d'un bâtiment, formant un tout, furent découvertes; le n°. IV était la cour, dans le coin nord-est de laquelle se trouvait le local n^o. V. Dans la couche inférieure de ce dernier, qui date d'avant le milieu du IIIe siècle, nous avons retrouvé, outre quelques vases sigillés, le fragment d'une statue de Minerve en calcaire (**Pl. XXXVII, 2**). Dans la même pièce nous avons trouvé encore une

amulette phallique qui — comme les amulettes en ambre jaune — servait contre la jettature (Pl. XLII, 2).

Au sud de la pièce n°. V, nous avons déterré deux locaux plus petits (a, b) dont les murs étaient de torchis; les trouvailles (clous de fers, pièces de chars) prouvent que ces parties du bâtiment servaient d'écuries.

La cour avait été remblayée à plusieurs reprises; les vases sigillées de la Gaule du sud, des tessons gris de Pannonie sont les trouvailles les plus anciennes que la couche inférieure avait livrées. Elles proviennent de l'époque de l'occupation de cette région. Le fragment d'un antefixum fut retrouvé près du mur sud de la cour (Pl. XXXVIII, 1).

Les murs de la pièce n°. VI étaient couverts de couleurs simples à rayures, imitant le marbre, ce qui montre qu'il s'agit là d'une survie de ce qu'on appelle le 2e style à incrustation d'origine orientale. Cette pièce était bâtie sur cave; la cave avait un vestibule (n°. VII) où se plaçait l'escalier de bois qui descendait dans la cave. On a déterré dans le vestibule une lampe en bronze à deux becs (Pl. XLIII, 1a—b) et une jolie petite statue en bronze de Cerbère qui — par sa forme — se rattache au culte de Sérapis.

La cave et son vestibule remontent à la première période de la construction; les poutres qui les couvraient et le plancher de la chambre qui se trouvait au-dessus sont tombés dans la cave lors de l'incendie qui avait détruite la partie la plus ancienne de l'édifice. A l'occasion de cet incendie un orgue est tombé dans la cave; on a retrouvé sa plaque en bronze dont l'inscription nous fait savoir que c'est G. Iul. Viatorinus, decurio et praefectus du collegium centonariorum, qui fit construire cette *hydre* pendant le consulat de Modestus et de Probus (228 apr. J.—C.) (Pl. XLI, 2). C'est cette plaque qui nous fournit le terminus post quem, c'est-à-dire la date après laquelle l'incendie avait pu détruire ce bâtiment. Selon le témoignage des trouvailles plus petites, tessons et autres objets, nous pouvons fixer la date de cet événement au milieu du IIIe siècle. Après l'incendie on a construit du vestibule de la cave un local de dimensions plus grandes.

Les locaux n°s VIII et IX formaient un ensemble. Les objets (un disque émaillé: pl. XLII, 9; une fibule de modèle provincial: pl. XLII, 3; plusieurs vases sigillés anciennes) trouvés dans leur couche inférieure sont des documents utiles pour l'établissement de la chronologie.

Le plancher du local n°. X fut formé de terrazzo et les quatre piédestaux de pilier en calcaire qui se trouvent au côté ouest montrent que cette salle, plus ornée que les autres, servait probablement aux réunions.

Nous sommes renseignés sur la destination de l'édifice par l'inscription de l'orgue trouvée dans la cave. Selon cette plaque l'orgue fut donné par le préfet G. Iul. Viatorinus à son collège de pompiers. Ce collegium centonariorum veillait à la sécurité contre l'incendie de la ville civile. Le collège avait un édifice à lui, d'où il pouvait se rendre aux incendies, et où une garde permanente pouvait surveiller l'apparition fréquente de ce fléau. C'est là que les membres du collège tenaient leurs réunions et leurs banquets. La grande cour et les écuries montrent également la destination de ce bâtiment.

L'emplacement même de la maison des pompiers était très convenable à son but. Elle était située près de la rue nord-est de la ville et dans la proximité de la porte sud. Nous pouvons nous représenter cette porte d'après celle de Dunapentele (Pl. XXXIX.) qui fut construite dans la deuxième moitié du IIe siècle apr. J.—C. à Aquincum. La con-

struction des murailles, des tours et des portes d'Aquincum ne fut terminée qu'au début du IIe siècle, pendant le règne d'Adrien. Cette datation est confirmée par les résultats de nos recherches plus récentes aussi.

Le territoire que nous avons fouillé fut habité déjà avant la construction du mur d'enceinte. Les vases sigillés provenant de la Gaule du sud, trouvés dans la couche la plus profonde de la cour (n°. VI) et les débris de vases de Pannonie à ornements imprimés trouvés sous le plancher de la pièce n^o. X donnent le *terminus post quem* de la première construction. L'édifice, la maison du *collegium centonariorum* (*schola*) pouvait être construite après le milieu du IIe siècle. Dans les locaux VIII et IX, on a trouvé également une couche inférieure; les objets qu'elle a livrés vont jusqu'à 180 apr. J.—C. Probablement, cet édifice n'a reçu sa forme définitive qu'entre 150—160 apr. J.—C., années où le *collegium centonariorum* a commencé à exercer ses fonctions d'une façon autonome, dans la ville civile. L'incendie, survenu au milieu du IIIe siècle, a occasionné quelques changements dans le bâtiment. On n'a pas nettoyé la cave et mais seulement son entrée pour l'agrandir. Nous ne saurions pas dire quand cet édifice fut rebâti, ni quand les traces de l'incendie furent enlevées. La couche supérieure n'a livré que peu de trouvailles, qui d'ailleurs ne sont pas utilisables dans notre recherche chronologique. En tout cas, les murs furent replâtrés et peints. La maison fut abandonnée et ruinée à la même époque où la ville civile fut vouée à la destruction. Son abandon ne fut pas causé par un incendie: aucune trace de brûlure n'a été constatée sur la partie supérieure. Le conquérant barbares venant de l'Est n'ont pas incendié la ville civile d'Aquincum. Après la bataille d'Adrianopolis (378 apr. J.—C.), la bourgeoisie urbaine d'Aquincum s'est réfugiée de devant les Goths derrière les murs fortifiés du camp d'Aquincum. La ville civile devint une partie des *deserta Romanorum*.

Sur tout le territoire de la ville d'Aquincum (ville civile et ville „militaire“), plusieurs corporations veillaient à la sécurité contre l'incendie. La plus ancienne était le *collegium fabrum et centonariorum* qui, selon les monuments épigraphiques, exerçait ses fonctions dès le tournant des Ier et IIe siècles, à l'époque de Trajan. Son siège était dans le camp. Dans les années soixante du IIe siècle cette corporation s'est partagée en *collegium fabrum* qui devint la corporation de pompiers du camp, et en *collegium centonariorum* qui veillait à la sécurité de la ville. Parmi les monuments épigraphiques de cette dernière corporation il y en a deux qui sont datés. Le premier est une autel de pierre qui fut érigée par un magister du collège en l'honneur de *Sedatus Augustus* en 210 apr. J.—C. (CIL III 10.335), et l'autre est la plaque de l'orgue dont l'inscription „*Modesto et Probo consulibus*“ correspond à l'année 228 apr. J.—C. Sur la durée des fonctions de notre collège les documents archéologiques et épigraphiques ne donnent pas de renseignements. A partir du milieu du IIIe siècle les collèges cessèrent de tenir un rôle prépondérant dans la vie sociale de la ville, et les membres des collèges ne jouirent plus d'une situation privilégiée.

A part les trouvailles que nous avons mentionnées jusqu'ici, il y a quelques objets de céramique qui sont dignes d'attention. Les tessons trouvées dans la maison des pompiers proviennent de plusieurs fabriques qui fonctionnaient successivement à Aquincum.

Les vases gris à ornements imprimé de Pannonie peuvent être attribués en premier lieu à la fabrique de Resatus (Pl. XLV, 1, 2; Pl. XLVI, 3; Profil. fig. 4; v.: *Archeologiai Értesítő* XLIV, 1928). Dans la 2e moitié du IIe siècle une autre fabrique fonctionnait

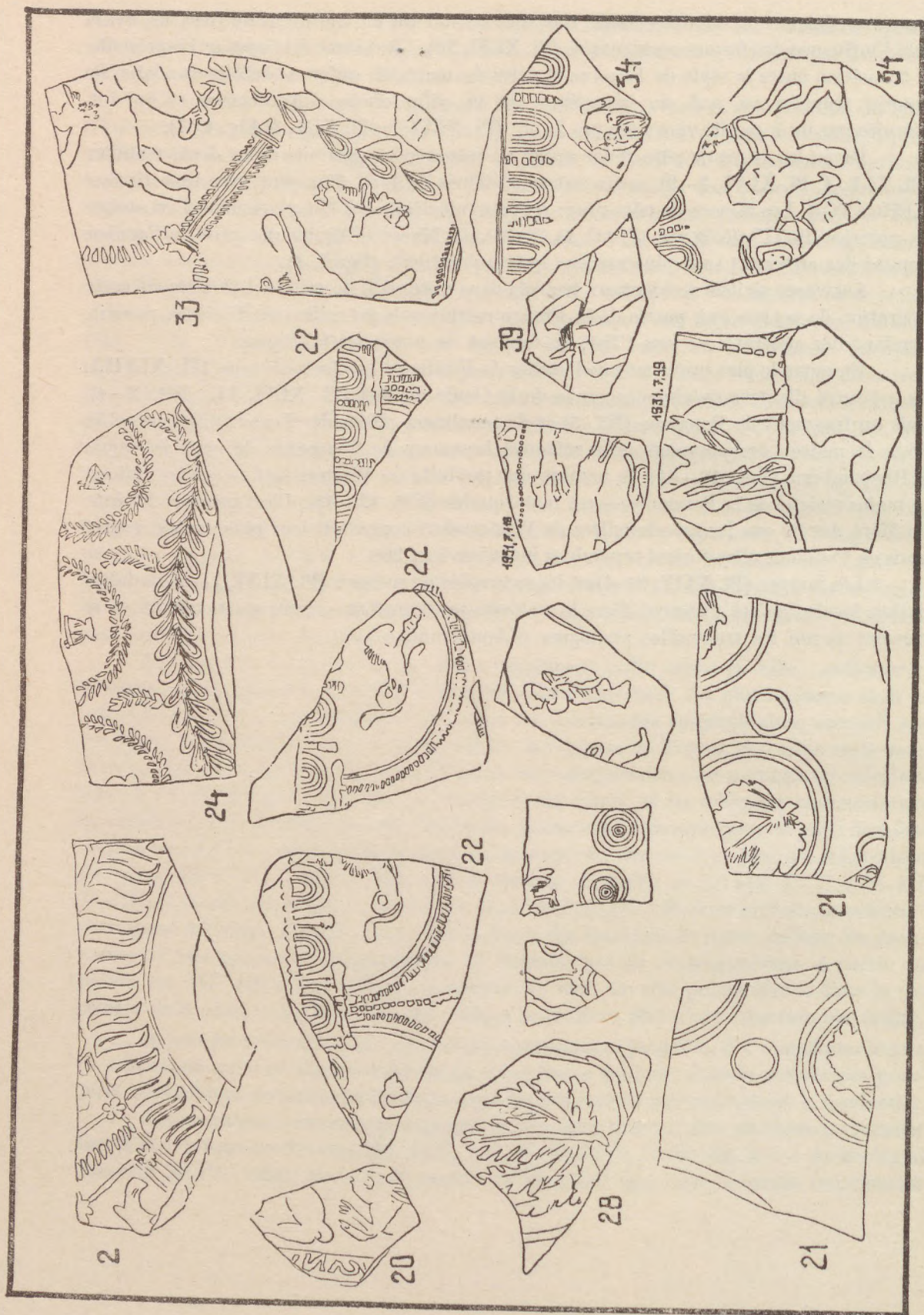
dans une région encore indéterminée, qui, tout en suivant les traditions de Resatus, avait subi l'influence des formes occidentales (Pl. XLVI, 10). C'est cette fabrique qui représente la transition entre le style de Resatus et celui du matériel qu'on a découvert dans la poterie trouvée au sud du macellum de la ville civile d'Aquincum, et qui fut détruite par un incendie vers 245 apr. J.—C. (Pl. XLVI, 1e; Pl. XLV, 3; Fig. 4, 4).

Parmi les vases de pâte rouge aussi, on retrouve les produits de ce dernier atelier (Pl. XLV, 4; Pl. XLVI, 7—9), entre autres le débris du fond d'un plat avec l'inscription MERCATOR. Les tessons de pâte rouge qu'on avait déterrés à l'emplacement d'un atelier de poteries du IIe siècle apr. J.—C. (à l'ouest du Musée d'Aquincum, près de l'ancien hôpital des chevaux) sont plus anciens que le précédent (fig. 5, 1).

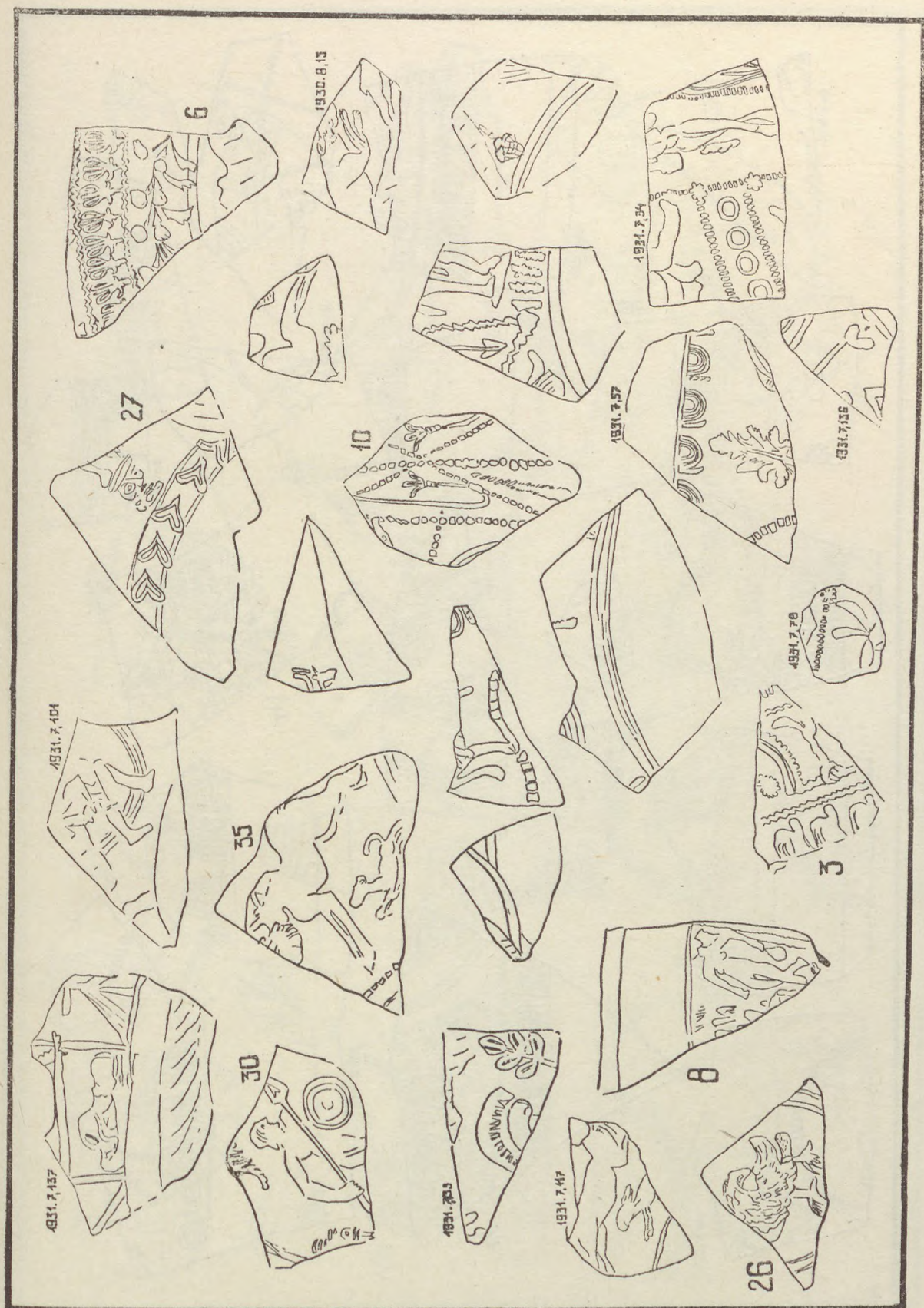
Les vases sigillés occidentaux trouvés dans notre édifice reflètent fidèlement cette migration de potiers qui, partie de la France méridionale au milieu du I^e siècle, passait, pendant des générations, vers l'Est, en fondant de nouvelles fabriques.

En outre le plat provenant de l'atelier de Vitalis de La Graufesenque (Pl. XLVII.), on a trouvé d'autres spécimens venus de la Gaule du Sud (Pl. XLVI, 14, N°s. 2—4), puis un fragment de Banassac (N°. 5) et de nombreux pièces de Lezoux (N°s. 10—15). Dans la maison des pompiers on a retrouvé beaucoup de fragments de plats fabriqués à Rheinzabern (N°s. 16—41); le nombre des produits de Westerndorf — centre qui est le moins éloigné de la Pannonie — est remarquable (N°s. 42—53). C'est pendant le règne de Marc Aurèle que les marchandises de Westerndorf connurent leur plus grande vogue, mais en Pannonie elles étaient répandues jusqu'environ 200.

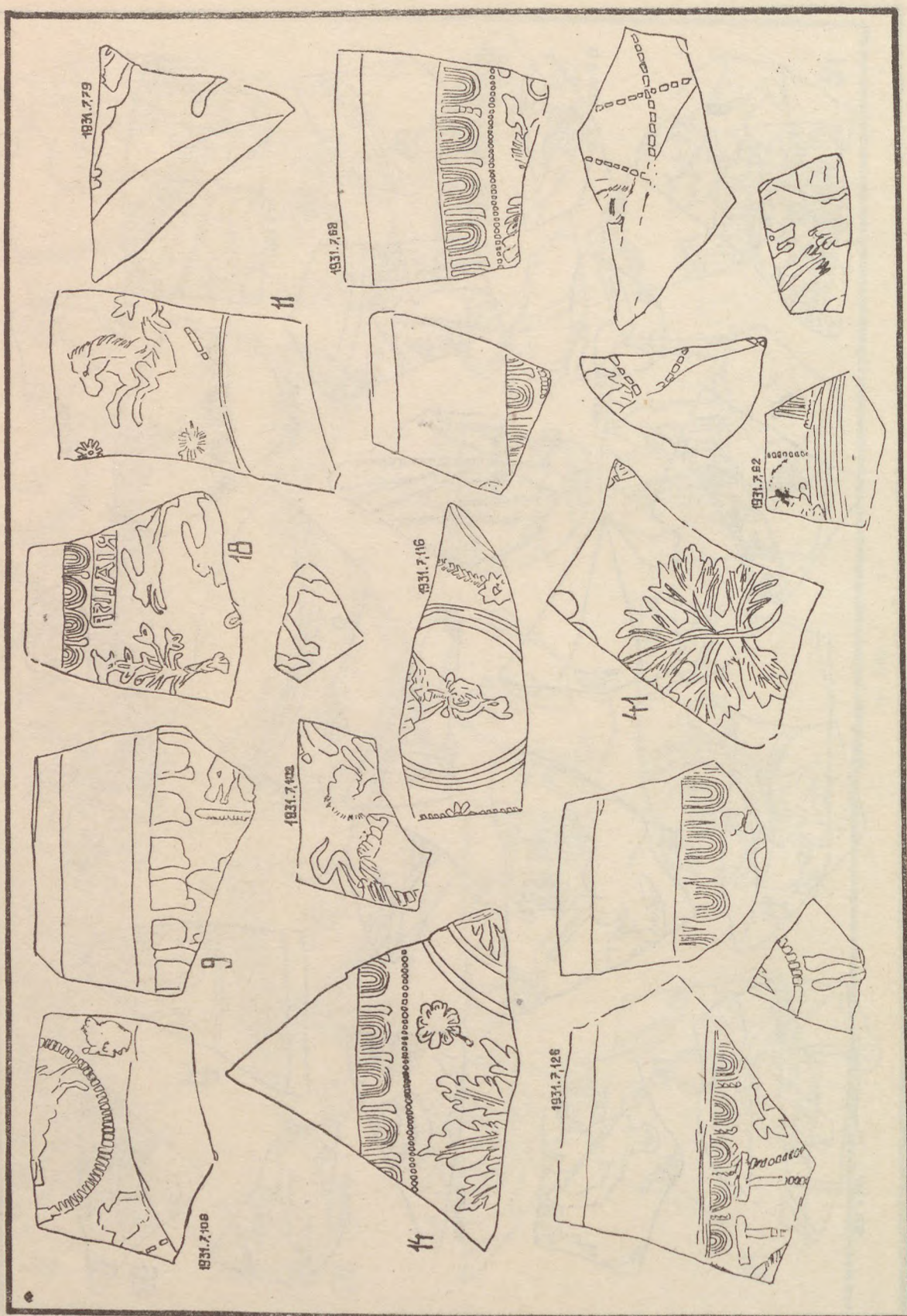
Les lampes (Pl. XLIV, 2—4) et les ustensiles de ménage (Pl. XLVI, 1—6) de fabrication locale, qu'on a trouvé dans la maison, ne montrent aucune particularité et se rangent parmi les trouvailles analogues d'Aquincum.

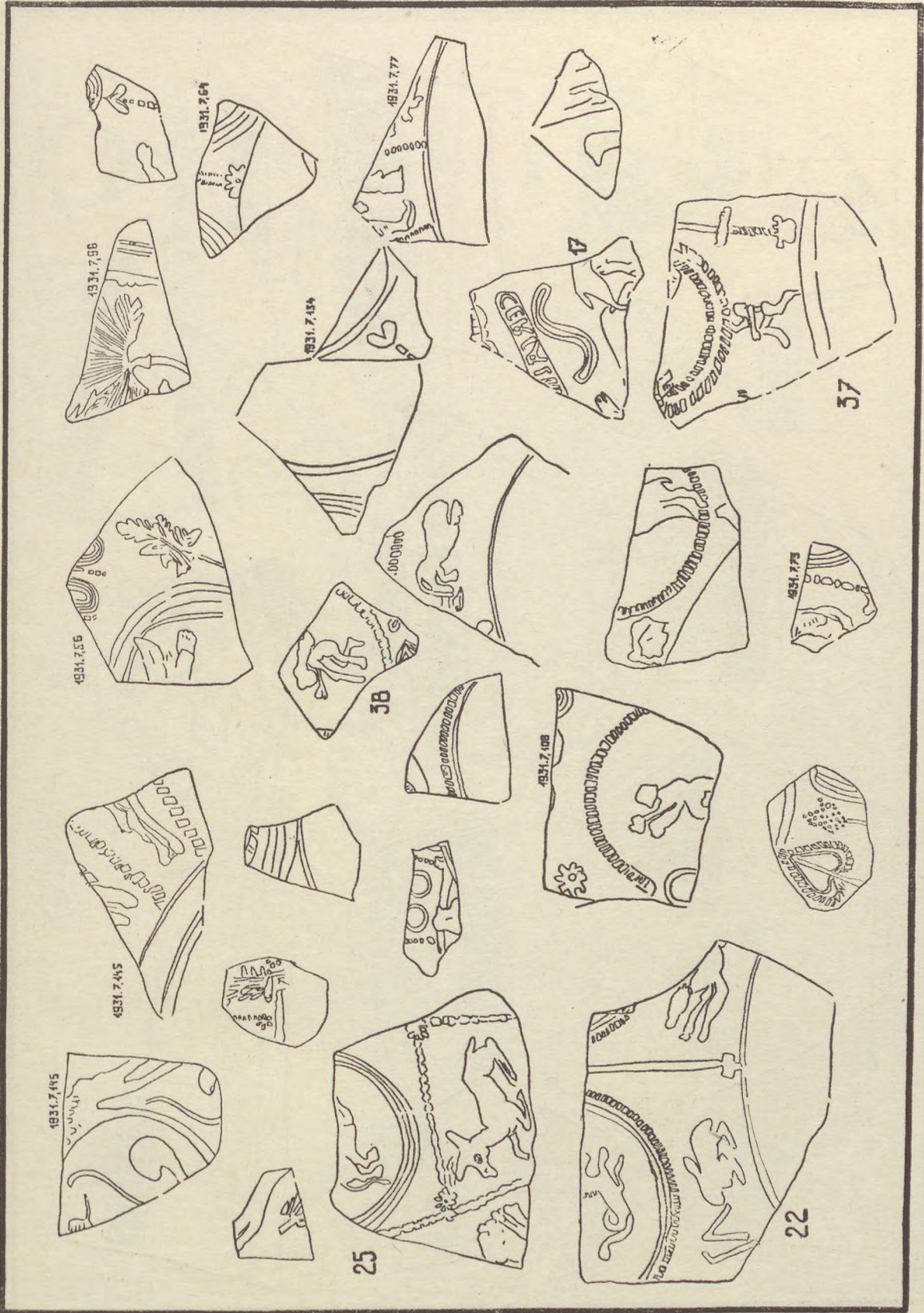

6. kép.

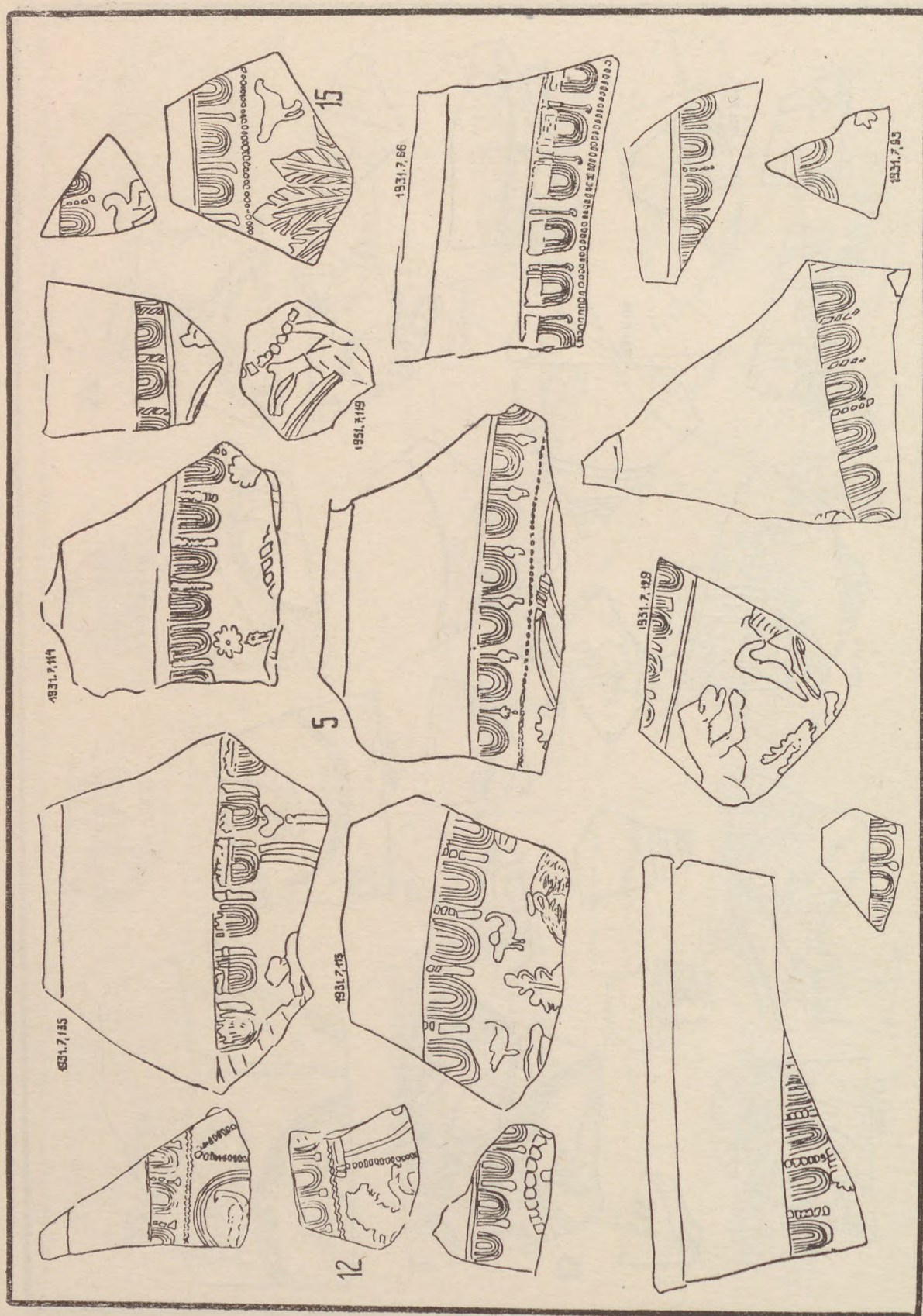

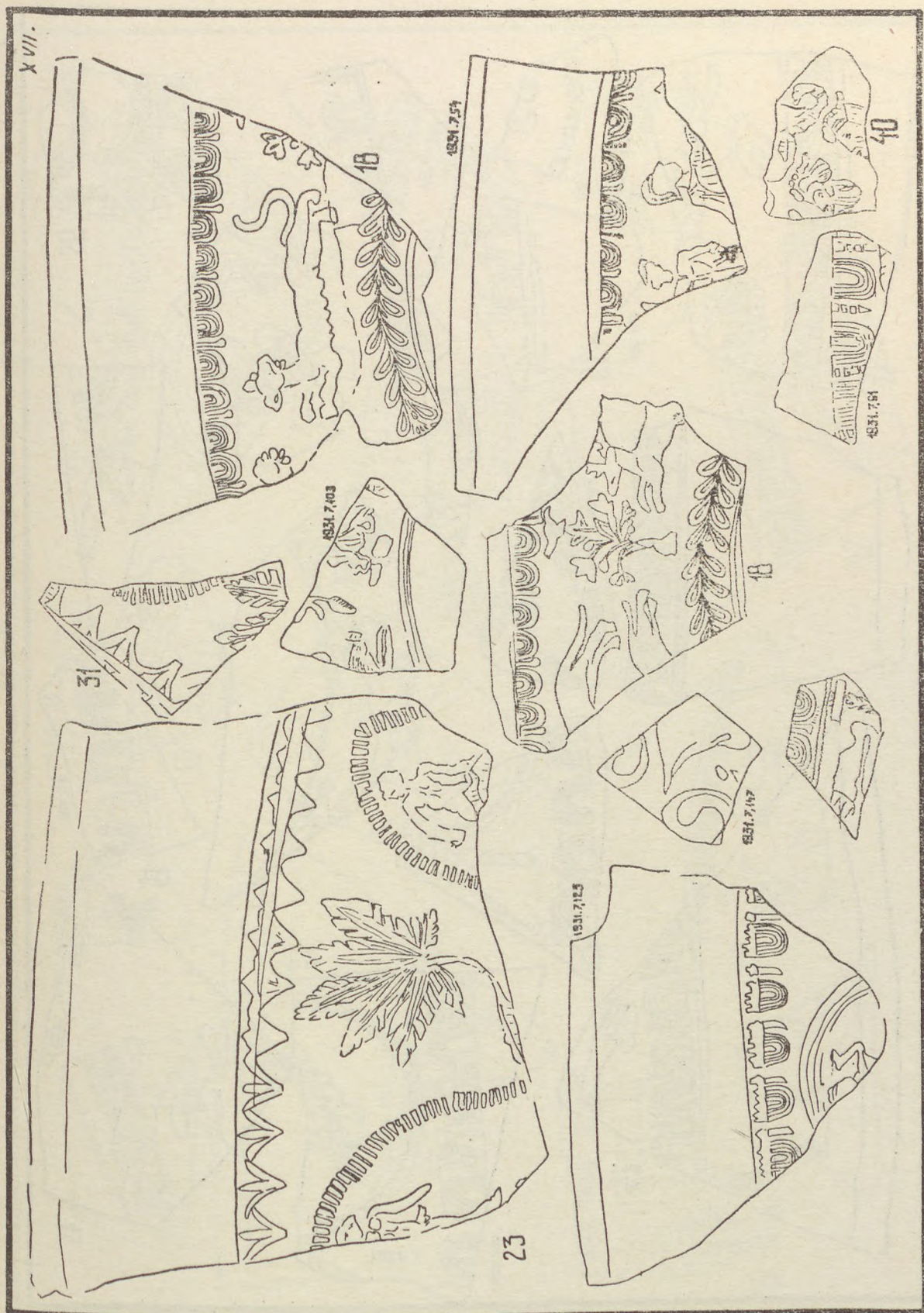
7. kép.

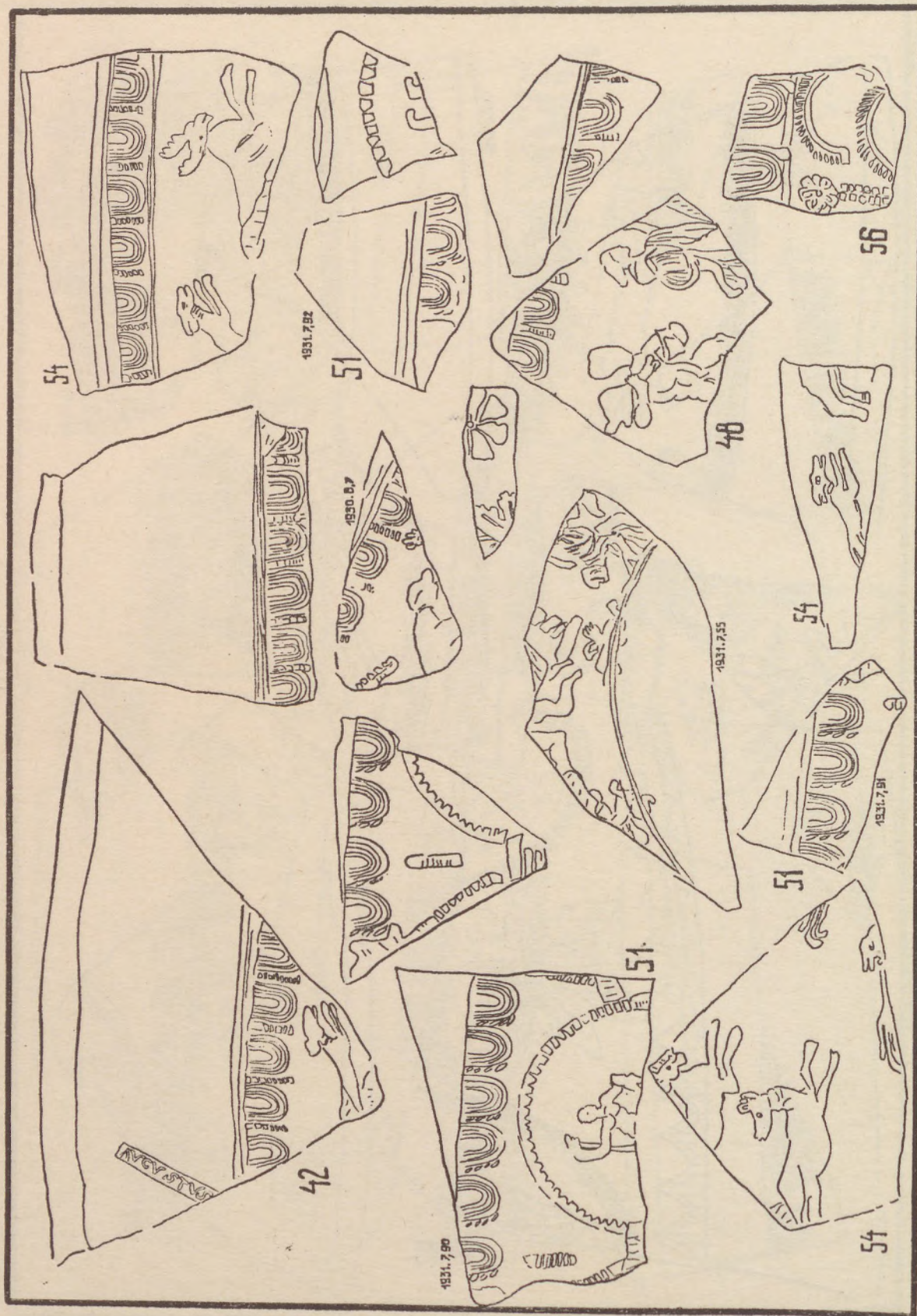

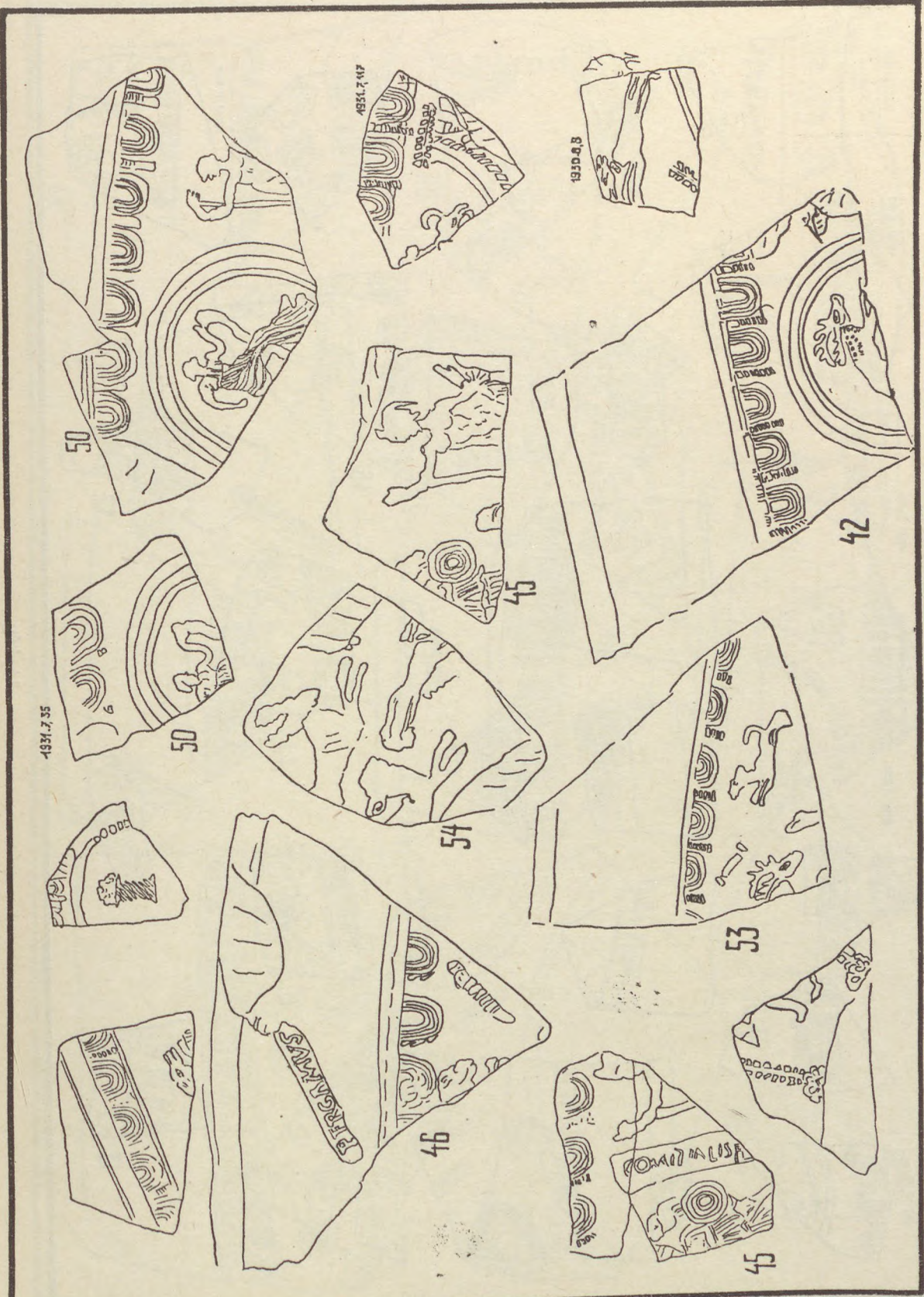
9. kép.

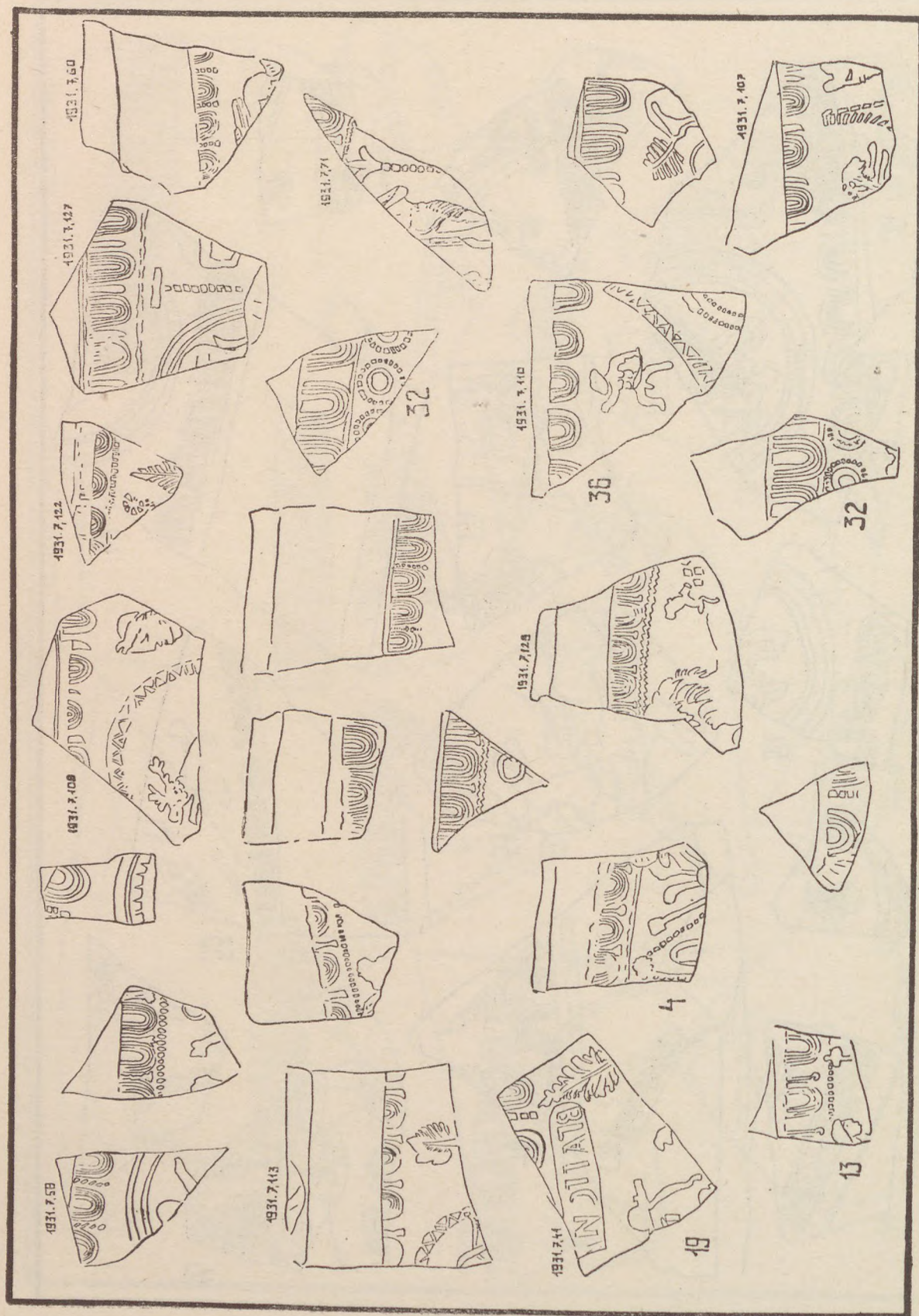

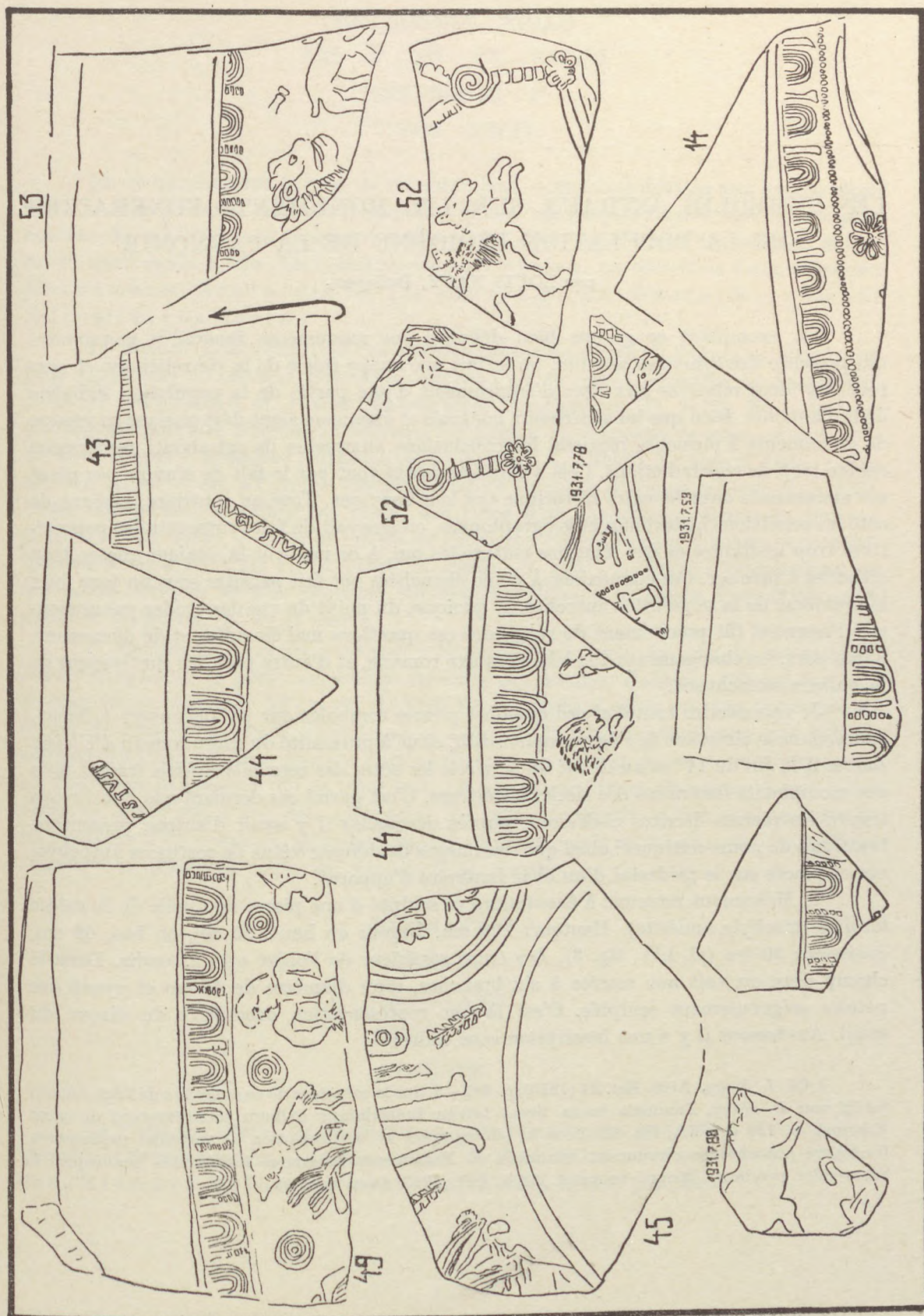
11. kép.

13. kép.

15. kép.